

ΣΥΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ- ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ- ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ- ΝΕΟΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ- ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ

Κώστας ΘΕΟΛΟΓΟΥ

Υπάρχει μια διάχυτη αβεβαιότητα στη χρήση των όρων *νεωτερικότητα* και *νεοτερικότητα*, *μοντερνισμός*, *μεταμοντέρνο*, *μετανεωτερικότητα*¹. Η ευκολία με την οποία συχνά χρησιμοποιούνται έχει οδηγήσει σε ασάφεια σχετικά με το σύνθετο περιεχόμενό τους· ας τους εξετάσουμε. Κατά τους ιστορικούς χρόνους διακρίνουμε τρεις μεγάλες περιόδους του δυτικού πολιτισμού: α) την *Αρχαιότητα*, η οποία αντιστοιχεί στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, β) τον Μεσαίωνα, ο οποίος συμβατικά ορίζεται από την πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (476 μ.Χ.) έως περίπου τα μέσα του 15ου αι. – με συχνότερες αφετηρίες λήξης είτε το 1453 (Άλωση Κωνσταντινούπολης), είτε το 1455 (τυπογραφία), είτε το 1492 (ανακάλυψη της Αμερικής), και θεωρούμε τον 15ο αιώνα εν γένει, *έστω και συμβατικά*, ως γενέθλια εποχή του φαινομένου που ονομάσαμε *Αναγέννηση* (Renaissance) και γ) της πιο πρόσφατης εποχής (era, epoch) που ονομάσαμε *Νεοτερικότητα* (modernity), που εγκαινιάζεται με την Αναγέννηση.

Εν ολίγοις, η ανθρώπινη πορεία στον πλανήτη χωρίζεται στα καθ' ημάς, που λένε, σε τρεις ιστορικές φάσεις (antiquity, medieval, modern) αφήνοντας κατά μέρος την προϊστορία. Από τα μέσα του 20ού αι. Γάλλοι θεωρητικοί, κοινωνιολόγοι και φιλόσοφοι εισηγήθηκαν τον όρο post-modernité (που σημαίνει *μετανεωτερικότητα*), για να περιγράψουν τις νέες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες. Καθεμιά από αυτές τις φάσεις (περιόδους) λοιπόν, είχε τη δική της διάρκεια, τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τον δικό της άξονα αναφοράς. Ως προς αυτές τις περιόδους του πολιτισμού αδρομερώς παραθέτουμε ότι κατά την ελληνορωμαϊκή εποχή, την αρχαιότητα, επίκεντρο του κόσμου ήταν η *φύση*, π.χ. παγανισμός, δωδεκάθεο κτλ. Την επόμενη εποχή, την περίοδο της χιλιετίας 5ος -15ος αι., διαμορφώθηκαν εκείνα τα χαρακτηριστικά του δυτικού πολιτισμού, βάσει των οποίων ονομάζουμε την περίοδο *παράδοση* (tradition)· τότε οι άνθρωποι συγκροτούσαν *κοινότητες* (communities), θρησκευτικές κυρίως, εφόσον κατά τη μεσαιωνική εποχή επίκεντρο του κόσμου ήταν ο Θεός.

Ο ελληνορωμαϊκός κόσμος –η *αρχαιότητα* που λένε– είχε, όπως ήδη αναφέραμε, ως επίκεντρο τη φύση και επικρατούσε ένας πνευματικός *παγανισμός*, από το λατινικό paganus που σημαίνει τον ξωμάχο, τον άνθρωπο της υπαίθρου. Η φύση είχε έναν σωρό θεούς και σε αυτούς γίνονταν οι επικλήσεις. Αυτό βάσταξε μέχρι την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (476 μ.Χ.). Ακολούθησε ο Μεσαίωνας, που διήρκεσε περίπου δέκα αιώνες (5ος–15ος)². Υποδιαιρείται σε Πρώιμο, Υψηλό και Ύστερο Μεσαίωνα· η πρώτη φάση μάλι-

1 Είναι χρήσιμη και κρίσιμη η παρακάτω διευκρίνιση που αφορά στην ορθογραφία της λέξης στα ελληνικά, δηλαδή με όμικρον ή με ωμέγα. Μπορεί κανείς να παραβάλει την απόδοση της νεοτερικότητας με όμικρον στα κείμενα: Δ. Αγραφιώτης, *Νεοτερικότητα, αναπαράσταση*, Αθήνα: Ύψιλον 1987· Δ. Τζιόβας, *Ο Μύθος της Γενιάς του Τριάντα: Νεοτερικότητα, Ελληνικότητα και Πολιτισμική Ιδεολογία*, Αθήνα: Πόλις 2001· Π. Λέκκας, *Το παιχνίδι με το χρόνο: Εθνικισμός και Νεοτερικότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2001· Γ. Κοντογιώργης, *Νεοτερικότητα και Πρόοδος*, Αθήνα: Κάκτος 2001, και άλλα δικά του κείμενα· Μ. Οικονόμου, *Ο Δυτικός Μεσαίωνας και η μετάβαση στη Νεοτερικότητα*, Αθήνα: Εκάτη 2014· Κ. Παπαϊωάννου, «Η νεοτερικότητα, τέλειος αντίποδας του ελληνικού ανθρωπισμού», στο δικό του ιστολόγιο (blog) <http://anaghrapho.blogspot.gr/2012/07/blog-post.html> (8.07.2012)· Ζακλίν ντε Ρομιγί, *Η Νεοτερικότητα του Ευριπίδη* μτφ. Α. Στασινοπούλου-Σκιαδά, Αθήνα: Καρδαμίτσα 1997· Α. Γκίντενς, *Οι συνέπειες της Νεοτερικότητας*, μτφ. Γ. Μερτίκας· Αθήνα: Κριτική 2001· Μ. Πεχλιβάνος, «Οι εποχές της αισθητικής νεοτερικότητας στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ονομάτων επίσκεψις», στο: *Η νεοτερικότητα στη νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική του 19ου και 20ού αιώνα*: Πρακτικό της ιβ ' επιστημονικής συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών αφιερωμένης στη μνήμη της Σοφίας Σκοπετέα, Θεσσαλονίκη: ΑΠΟ/Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, 2010: 65-78. Ασφαλώς υπάρχουν και αρκετά άλλα κείμενα συγγραφέων και ακαδημαϊκών που επιλέγουν αυτή την ορθογραφία στην απόδοση του όρου modernity. Με άλλα λόγια, η νεοτερικότητα αποδίδει τον όρο modernity από το modern που σημαίνει *σύγχρονος*, νέος κτλ. άρα νέος, νεότερος και νεοτερικότητα. Το ωμέγα στη νεοτερικότητα, επειδή θέλει να υποδείξει την καινοτομία και τον νεοτερισμό, θα είχε γραμματικό νόημα αν είχε ετυμολογική παραγωγή από το *νεωτερίζω*, νεοτερικός κτλ. και θα φτιαχνόταν μια νέα λέξη όπως «νεοτεριστικότητα» με ωμέγα ασφαλώς. Το ετυμολογικό λεξικό του Μπαμπινιώτη στο αντίστοιχο λήμμα (*νεοτερικότητα*) αναγράφει ότι η νεοτερικότητα παράγεται από το *νεοτερικός* που είναι αυταπόδεικτο σφάλμα, εφόσον πρόκειται για απόδοση του όρου modernity και δεν παράγεται από το *νεωτερίζω*.

2 Οι επαναλήψεις ας θεωρηθεί ότι έχουν διδακτικό χαρακτήρα και ελπίζω ότι δεν θα έχουν σκοπό να κουράσουν.

στα έχει χαρακτηριστεί ως «Σκοτεινοί Χρόνοι». Κατά την περίοδο αυτή διαμορφώθηκαν τα βασικά χαρακτηριστικά του δυτικού πολιτισμού, με επίκεντρο πλέον τον Θεό. Οι άνθρωποι συγκροτούσαν θρησκευτικές κυρίως κοινότητες και λογοδοτούσαν τόσο στον Θεό όσο και στα μέλη της κοινότητάς τους. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι στην Ανατολική Αυτοκρατορία συνέχιζε να ακμάζει το Βυζάντιο³, ενώ πιο ανατολικά αναπτύσσονταν μεγάλοι πολιτισμοί, όπως ο κινεζικός και ο ινδικός, με δικές τους εξελίξεις σε θεσμούς και τεχνολογικά επιτεύγματα. Οι ιστορικοί λένε ότι η Ευρώπη διαμορφώθηκε κατά τον Μεσαίωνα και αρκετοί ξεκινούν να ξεετάζουν την ευρωπαϊκή ιστορία από το 800 μ.Χ. και έπειτα, όταν ο Πάπας Λέων Γ' (750-816) έστεψε στο Βατικανό τον Καρλομάγνο (742–814) ως αυτοκράτορα και έτσι σηματοδότησε την οριστική ρήξη μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινούπολης⁴.

Η επόμενη περίοδος είχε διαφορετικές αφετηρίες στην Ευρώπη, με μια, για διάφορους λόγους, πρώιμη οικονομική και θεσμική αφύπνιση των πόλεων της Βόρειας Ιταλίας, ήδη από τον 11ο και 12ο αι., με επίκεντρο τη Βενετία. Η ιταλική οικονομική αναγέννηση στη Βενετία επικεντρώθηκε κυρίως στο εμπόριο και στη ναυτιλία, καθιστώντας την πρώτο διεθνές οικονομικό κέντρο από τον 9ο αι. Ο πλούτος προήλθε από το εμπόριο αγαθών όπως το αλάτι, το σιτάρι, τα υφάσματα, το μετάξι και το γυαλί, αλλά εμπορεύονταν και είδη πολυτελείας καθώς υπήρχε ευρεία ζήτηση. Ωστόσο, και άλλοι παράγοντες, όπως η στρατιωτική ασφάλεια, η υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και οι θεσμικές δομές που αφενός καθισούχαζαν και αφετέρου ενέπνεαν τους επιχειρηματίες, οι οποίοι συνέβαλαν στην ανάπτυξή της. Στις οικονομικές-εμπορικές *καινοτομίες* της εποχής περιλαμβάνονται τα εμπορεύσιμα *ομόλογα*, που επινοήθηκαν στις ιταλικές πόλεις-κράτη, όπως η Βενετία και η Γένοβα. Στα βασικά στοιχεία της οικονομικής ανάπτυξης της Βενετίας, λοιπόν, περιλαμβάνουμε επίσης τις ναυτικές δυνάμεις της και την ανάπτυξη του εμπορίου της, διότι ως ναυτική δημοκρατία, η Βενετία κυριαρχούσε στο διεθνές εμπόριο, με μονοπώλια προϊόντων και αγαθών που την πλούτισαν. Συγκεκριμένα η Serenissima (Γαληνοτάτη) υπήρξε πρώιμο παγκόσμιο οικονομικό κέντρο, δεσπίζοντας από τον 9ο μέχρι τον 14ο αι. Αυτό κατέστη εφικτό χάρη στο ευνοϊκό επιχειρηματικό περιβάλλον που είχε διαμορφώσει: την ασφάλεια των λιμνοθαλασσών της, τη θεσμική της οργάνωση, την κατάργηση περιοριστικών μεσαιωνικών νόμων (όπως εκείνων κατά της τοκογλυφίας⁵) και την πρωτοπορία της σε νέα χρηματοπιστωτικά εργαλεία. Η ανάπτυξη του εμπορίου διαμόρφωσε έναν ισχυρό εμπορικό πληθυσμό, ενίσχυσε την άνοδο της μεσαιας τάξης και της έδωσε σημαντική πολιτική επιρροή. Οι έμποροι απέκτησαν σχεδόν πλήρη έλεγχο στις κυβερνήσεις των ιταλικών πόλεων-κρατών, δημιουργώντας σταθερό και πρόσφορο περιβάλλον για την οικονομική δραστηριότητα και περαιτέρω ανάπτυξη⁶.

3 'Η Νέα Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, όπως υποστηρίζει ο Anthony Kaldellis στη μελέτη του: *The New Roman Empire. A History of Byzantium*, Oxford University Press, 2024.

4 Βέβαια είχε στρωθεί το έδαφος από τον Κλόβη ή Χλωδοβίκο (Clovis I ή Hlodowig, 466-511). Ο Κλόβις Α' (Chlodovechus στα λατινικά και Hlodowig στα φραγκικά) υπήρξε ο πρώτος βασιλιάς των Φράγκων· ένωσε όλους τους Φράγκους υπό έναν ηγεμόνα, αλλάζοντας τη μορφή της ηγεσίας από μια ομάδα μικρών βασιλέων σε μια μοναρχία, εξασφαλίζοντας ότι η βασιλεία θα μεταβιβαζόταν στους κληρονόμους του. Θεωρείται ιδρυτής της μεροβιγκιανής δυναστείας, η οποία κυβέρνησε το φραγκικό βασίλειο για τους επόμενους δύο αιώνες. Ξεχωρίζει στην ιστοριογραφία της Γαλλίας ως «ο πρώτος βασιλιάς αυτού που θα γινόταν η Γαλλία».

5 Η τοκογλυφία είναι πράξη ποινικώς διώξιμη, εφόσον πρόκειται για δανεισμό χρημάτων με τόκο μεγαλύτερο από αυτόν που η εκάστοτε νομοθεσία θεωρεί θεμιτό, και όποιος τη διαπράττει θεωρείται εγκληματίας, επειδή λαμβάνει δυσανάλογα ωφελήματα για την παροχή (διευκόλυνση) που έκανε. Η λατινική λέξη για τον τοκογλύφο είναι Usurarius (από την usus, που σημαίνει χρήση ή πρακτική), η οποία μεταφράζεται στα αγγλικά σε usurer (χρήστης) ή δανειστής χρημάτων, που αναφέρεται σε όποιον δανείζει χρήματα με εξωφρενικό ή παράνομο επιτόκιο.

6 Είναι ελκυστικές οι παραπομπές στη λογοτεχνία, στο σινεμά και στο θέατρο όταν αναφερόμαστε σε ιστορικές περιόδους διότι εμπλουτίζουμε τους συνειρμούς και τη δυνατότητα να αναπλάθουμε εικόνες του λίγο μακρινότερου παρελθόντος μας. Μιλώντας για την τοκογλυφία σημειώνουμε το εμβληματικό έργο του Ουίλιαμ Σαίξπηρ (1564-1616) «Ο έμπορος της Βενετίας» (γύρω στο 1600) ή «Σάιλοκ». Ο Σάιλοκ είναι ένας φανταστικός χαρακτήρας, ένας Εβραίος τοκογλύφος από τη Βενετία, ο κύριος κακός του έργου. Η ήττα του και η αναγκαστική μεταστροφή του στον χριστιανισμό αποτελούν την κορύφωση της ιστορίας. Ο χαρακτήρας του Shylock αποτελείται από στερεότυπα, όπως η απληστία και η εκδικητικότητα, αν και δεν υπήρχαν Εβραίοι που ασκούσαν νόμιμα το επάγγελμά τους στην Αγγλία την εποχή του Σαίξπηρ. Οι Εβραίοι εκδιώχθηκαν από τη χώρα το 1290 από τον Εδουάρδο Α' με το Διάταγμα Εκδίωξης, το οποίο δεν ανατράπηκε μέχρι τα μέσα του 17ου αι. (την εποχή του Κρόμγουελ). Ωστόσο, στη Βενετία υπήρχαν Εβραίοι εκδιωγμένοι από την Ισπανία (με το διάταγμα της Αλάμπρας του 1492) από την Ισαβέλλα Α' (1451-1504) και τον Φερδινάνδο Β' (1452-1516). Ο Αλ Πατσίνιο υποδύθηκε τον Σάιλοκ σε τρεις διαφορετικές περιστάσεις κατά τον 21ο αι.: στην ταινία *Ο έμπορος της Βενετίας* (2004), λίγο αργότερα στο θεατρικό project *Shakespeare In The Park* (2010) και μία τρίτη φορά στο Μπρόντγουεϊ στην παράσταση *Ο έμπορος της Βενετίας*

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η νεωτερικότητα –όπως και η ατομοκρατία– συμπορεύεται με ένα κοινωνικοπολιτικοοικονομικό φαινόμενο που αναδύθηκε σταδιακά μετά την παρακμή του φεουδαρχικού κόσμου του Μεσαίωνα. Τότε, ο ευρωπαϊκός κόσμος άρχισε να «αναγεννιέται» και να προετοιμάζεται για τη διάδοση, αργότερα, των αξιών του Διαφωτισμού και της υπόσχεσης για «πρόοδο» μέσω της λογικής, της επιστήμης και της τεχνολογίας. Αυτή η αναγεννησιακή διαδικασία εκδηλώθηκε πρώιμα, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, με αφετηρία τον 13ο αι. (trecento) στη Βόρεια Ιταλία, αρχικά στη Φλωρεντία και στη συνέχεια στη Βενετία των δόγηδων.

Με την επικράτηση του Διαφωτισμού στη Δύση, οι αξίες αυτές εδραιώθηκαν και το ιδεώδες της «προόδου» βρήκε έκφραση στον ορθό λόγο (ratio), στην επιστήμη (scientia) και στην τεχνολογία. Σε ιστορικό πλαίσιο, η νεωτερικότητα σηματοδοτεί μια περίοδο όπου αμφισβητείται ή απορρίπτεται η παράδοση, δηλαδή ο κοινοτικός τρόπος οργάνωσης της ζωής. Αντιθέτως, δίνεται προτεραιότητα στην ατομοκρατία (individualism), δηλαδή στην ελευθερία και στην τυπική ισότητα του ατόμου, ενώ καλλιεργείται η πίστη στην αναπόδραστη κοινωνική, επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο, στην ανθρώπινη τελειοποίηση (perfectibility), στην επαγγελματοκρατία (professionalism) και στον εξορθολογισμό (rationalization).

Υπάρχουν, ασφαλώς, διακρίσεις μεταξύ των όρων «σύγχρονη εποχή», «νεωτερικότητα» και «μοντερνισμός». Οι όροι αυτοί είναι εννοιολογικά διαφοροποιημένοι, αλλά συνδέονται στενά μεταξύ τους. Η αλλαγή που προκλήθηκε μετά την παρακμή της Εκκλησίας και των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών θεσμών του Μεσαίωνα απαιτούσε ένα νέο σύστημα που θα αντικαθιστούσε το παλιό στην Ευρώπη. Η νεωτερικότητα δεν ταυτίζεται με μια τεχνολογία αιχμής, με ένα προϊόν τελευταίας γενιάς ή με μια νέα μόδα· αποτελεί, αντιθέτως, μια αλλαγή παραδείγματος στην ανθρώπινη σκέψη και στις κοινωνικές σχέσεις, που οδήγησε στην εμφάνιση της σύγχρονης επιστήμης, της τεχνολογίας, των εθνικών κρατών, της οικονομίας του χρήματος, του καπιταλισμού και του βιομηχανισμού στις δυτικές κοινωνίες. Αυτή η μεταβολή δημιούργησε πρωτοφανείς κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες, οι οποίες αναδιάρθρωσαν ριζικά τις ανθρώπινες ζωές. Σε γενικές γραμμές, η νεωτερικότητα μπορεί να οριστεί ως ο μετα-παραδοσιακός τρόπος ύπαρξης, η μετα-μεσαιωνική συνείδηση που δεν άφησε ανέγγιχτο κανέναν θεσμό των δυτικών κοινωνιών.

Οι συναφείς μελέτες παραθέτουν πειστικώς ότι η φιλοσοφία του Ρενέ Ντεκάρτ (1596-1650), η οποία εισήγαγε τον *δυϊσμό* μεταξύ νου και σώματος και είχε μια καθαρά μηχανιστική άποψη για το σύμπαν, αποτέλεσε το *δίπολο* αυτής της νέας *συνείδησης*. Μπορούμε να αποδώσουμε εν συντομία το σύνθετο φαινόμενο της νεωτερικότητας μέσω της έννοιας της «απομάγευσης»⁷ του Μαξ Βέμπερ (1864–1920), των εννοιών του «πάθους» και της «απελπισίας»⁸ του Σόρεν Κίρκεγκαρντ (Søren Kierkegaard, 1813–1855), της έννοιας του

(2010). Οι ερμηνείες του Πατσίνιο για τον Σάιλοκ δεν φωτίζουν μόνο την πολυπλοκότητα αυτού του πολύπτυχου χαρακτήρα, αλλά και μια διαμάχη γύρω από αυτόν: είναι ο Σάιλοκ ένας χαρακτήρας συμπαθής ή ένας χαρακτήρας ενσωματωμένος στην αντισημιτική κουλτούρα της Βενετίας του Σαίξπηρ; Μπορείτε να δείτε το φιλμ <https://www.imdb.com/title/tt0379889/>.

7 Ο όρος «απομάγευση» (Entzauberung, disenchantment) στις κοινωνικές επιστήμες αναφέρεται στην υποβάθμιση του μυστικισμού. Ο όρος εισήχθη από τον Μαξ Βέμπερ, με στόχο να αποδώσει τον χαρακτήρα της εκσυγχρονισμένης, εκκοσμικευμένης (secular) κοινωνίας, στο πλαίσιο της οποίας η επιστημονική κατανόηση εκτιμάται περισσότερο από την πίστη.

8 Μεγάλο μέρος του έργου του Κίρκεγκαρντ ασχολείται με θρησκευτικά θέματα, όπως η πίστη στον Θεό, ο θεσμός της Χριστιανικής Εκκλησίας, η χριστιανική ηθική και θεολογία, καθώς και τα συναισθήματα και τα αισθήματα των ατόμων, όταν αντιμετωπίζουν επιλογές ζωής. Ο Κίρκεγκαρντ άφησε το έργο της ανακάλυψης του νοήματος των έργων του στον αναγνώστη, επειδή «το έργο πρέπει να είναι δύσκολο, γιατί μόνο το δύσκολο εμπνέει τους ευγενείς καρδιάς». Οι μελετητές έχουν ερμηνεύσει τον Κίρκεγκαρντ με διάφορους τρόπους, ως υπαρξιστή, νεο-ορθόδοξο, μεταμοντερνιστή, ανθρωπιστή και ατομικιστή. Ξεπερνώντας τα όρια της φιλοσοφίας, της θεολογίας, της ψυχολογίας και της λογοτεχνίας, είναι μια σημαντική προσωπικότητα της σύγχρονης σκέψης. Η απελπισία, «η ασθένεια προς θάνατον» αποτελεί στοιχείο της ζωής του ανθρώπου, η οποία κορυφώνεται όταν αυτός επιδιώκει την αυτογνωσία του αλλά και όταν προσπαθεί να αγνοήσει την ύπαρξή του.

«θανάτου του Θεού»⁹ του Φρίντριχ Νίτσε (1844–1900) και της έννοιας της «αποξένωσης»¹⁰ του Καρλ Μαρξ (1818-1883). Ως ιστορική κατηγορία, η νεοτερικότητα συνδέεται με μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από αμφισβήτηση ή *απόρριψη της παράδοσης*, την προτεραιότητα του ατομικισμού, της ελευθερίας και της τυπικής ισότητας, την πίστη στην αναπόφευκτη κοινωνική, επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο, την ανθρώπινη τελειότητα (perfectibility), τον εξορθολογισμό και τον επαγγελματισμό. Ο μοντερνισμός, αντίθετα, συνιστά φιλοσοφικό και καλλιτεχνικό κίνημα που αναδύθηκε στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αι. ως αποτέλεσμα των βαθιών μεταμορφώσεων των δυτικών κοινωνιών. Η ανάπτυξη των βιομηχανικών κοινωνιών, η ραγδαία αστικοποίηση και η φρίκη που προκάλεσε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος (από τις 28 Ιουλίου 1914 μέχρι τις 11 Νοεμβρίου 1918) υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες στη διαμόρφωσή του. Ο μοντερνισμός εδραιώθηκε κυρίως κατά τον Μεσοπόλεμο¹¹, απορρίπτοντας τη βεβαιότητα της διαφωτιστικής σκέψης, ενώ πολλοί εκπρόσωποί του απέρριψαν και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Η νεοτερικότητα είναι απλώς η αίσθηση ή η ιδέα ότι *το παρόν είναι ασυνεχές με το παρελθόν*, ότι μέσω μιας διαδικασίας κοινωνικής και πολιτιστικής αλλαγής (είτε μέσω βελτίωσης, δηλαδή προόδου, είτε μέσω παρακμής) η ζωή στο παρόν είναι θεμελιωδώς διαφορετική από τη ζωή στο παρελθόν. Αυτή η αίσθηση ή ιδέα ως κοσμοθεωρία έρχεται σε αντίθεση με αυτό που ονομάσαμε πιο πάνω *παράδοση*, που είναι απλά η αίσθηση ότι *το παρόν είναι συνεχές με το παρελθόν*, ότι το παρόν με κάποιο τρόπο διατηρεί τις μορφές, τη συμπεριφορά και τα γεγονότα του παρελθόντος. Η «κρίση της νεοτερικότητας» είναι η αίσθηση ότι *η νεοτερικότητα αποτελεί πρόβλημα*, διότι οι *παραδοσιακοί τρόποι ζωής έχουν πλέον αντικατασταθεί από ανεξέλεγκτες αλλαγές και δυσχερείς εναλλακτικές λύσεις*. Η κρίση αυτή καθαυτή είναι απλώς η αίσθηση ότι το παρόν συνιστά μεταβατικό σημείο που δεν επικεντρώνεται σε έναν σαφή στόχο στο μέλλον, αλλά απλώς αλλάζει λόγω δυνάμεων που δεν μπορούμε να ελέγξουμε (αυτή την ιδέα ότι το παρόν χαρακτηρίζεται από ακαθόριστες αλλαγές την ονομάζουμε μετανεοτερικότητα ή *μεταμοντέρνα κατάσταση*).

Με άλλα λόγια, η νεοτερικότητα εκφράζει την ιδέα ότι το παρόν είναι ασυνεχές με το παρελθόν: ότι η ζωή σήμερα είναι θεμελιωδώς διαφορετική από εκείνη των προηγούμενων εποχών, εξαιτίας μιας διαδικασίας κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής –είτε με τη μορφή προόδου είτε με τη μορφή παρακμής. Αντίθετα, η παράδοση υποδηλώνει *συνέχεια* ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν, δηλαδή τη διατήρηση μορφών, συμπεριφορών και θεσμών.

Ο όρος «μοντέρνος» (modern) προέρχεται από το λατινικό επίθετο modernus, που με τη σειρά του προέρχεται από το modo («μόλις τώρα»). Η χρήση του χρονολογείται ήδη από τον 5ο αι. μ.Χ., όταν εξαπλωνόταν ο χριστιανισμός και υποχωρούσε η ειδωλολατρία της παγανιστικής πολυθεΐας. Τον 6ο αι. μ.Χ. ο Κασσιόδωρος (485–585) αναφέρεται ως ο πρώτος συγγραφέας που χρησιμοποίησε τον όρο modernus για κάποιον σύγχρονό του. Η

- 9 Ο «θάνατος του Θεού» αναφέρεται στην ιδέα της φιλοσοφίας του 19ου αι., που έγινε γνωστή μέσω του Νίτσε, ο οποίος δήλωσε ότι «Ο Θεός είναι νεκρός. Κι εμείς τον σκοτώσαμε». Η φράση αυτή εκφράζει την παρακμή της πίστης στον Θεό και στις θρησκευτικές αξίες στη σύγχρονη κοινωνία, και όχι κυριολεκτικά τον θάνατο ενός θεού.
- 10 Η «αποξένωση» (alienation) αναφέρεται σε μια κατάσταση όπου ένα άτομο ή μια ομάδα αισθάνεται αποκομμένο, απομονωμένο ή ξένο προς την κοινωνία, τον εαυτό του, άλλους ανθρώπους ή ακόμη και το εργασιακό του περιβάλλον. Μπορεί να έχει κοινωνικές, ψυχολογικές, πολιτικές ή οικονομικές αιτίες και να εκφράζεται ως αίσθημα ανημπόριας, αλλοτρίωσης ή έλλειψης νοήματος.
- 11 Και πάλι για τη χαρά της χρήσιμης και κρίσιμης διευκρίνισης αναφέρουμε ότι ανάμεσα στους δύο παγκοσμίους πολέμους μεσολάβησε μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για τον ανθρώπινο πολιτισμό περίοδος που ονομάζεται Μεσοπόλεμος (στα λατινικά Inter-bellum, στα αγγλικά Inter-war ή middle-war, στα γερμανικά Zwischenkriegszeit και στα γαλλικά Entre-deux-guerres) και εκτείνεται χρονολογικά από τα τέλη του 1918 έως τα τέλη του 1939. Σε αυτή ακριβώς την περίοδο ο κόσμος συγκλονίστηκε από την οικονομική -και συνακόλουθη αξιακή- κρίση, το μεγάλο κραχ, του 1929. Συνάμα, το κίνημα του αναθεωρητισμού οδήγησε στην άνοδο του αυταρχισμού και του εθνικισμού και στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Υπάρχει η δόκιμη άποψη ότι ο ελληνικός μεσοπόλεμος διακρίνεται από τον ευρωπαϊκό και ορίζεται ιστορικά ως η περίοδος μεταξύ του 1923 (Συνθήκη της Λοζάνης) και του 1940, δηλαδή μεταξύ της Μικρασιατικής Καταστροφής (1922) και της εισβολής των Ιταλών στην Ελλάδα. Η ήττα των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρασία σηματοδότησε αφενός τη λήξη μιας δεκαετίας κατά την οποία η Ελλάδα εμπλεκόταν σε πολεμικές συρράξεις, και αφετέρου την απεμπόληση της Μεγάλης Ιδέας μετά από μια μακρά φάση εδαφικών επεκτάσεων και δημογραφικών μεταβολών από τις ενσωματώσεις πληθυσμών από τις εδαφικές προσαρτήσεις. Αυτή η πολύ ταραχώδης και μάλλον αντιφατική περίοδος είναι κομβικής σημασίας για να κατανοήσουμε βαθύτερα τον νεοτερικό μετασχηματισμό της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

γενικευμένη χρήση του, ωστόσο, εμφανίστηκε πολύ αργότερα, στα τέλη του 17ου αι. (περί το 1690), κατά την αντιπαράθεση στους κόλπους της Γαλλικής Ακαδημίας μεταξύ Αρχαίων και Μοντέρνων, γύρω από το ερώτημα: «Υπερέχει ο σύγχρονος πολιτισμός του κλασικού ελληνορωμαϊκού;».

Εποχή	Περιγραφή	Περίοδος
Κλασική Αρχαιότητα <i>Classical Antiquity</i>	Ο ελληνορωμαϊκός κόσμος από τη Γεωμετρική εποχή μέχρι την κατάλυση του ρωμαϊκού κράτους	8ος αι π.Χ. -5ος αι. μ.Χ.
Μεσαίωνας <i>Middle Ages</i>	Από την πτώση του Δυτικού Τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέχρι την Αναγέννηση	476-1455
Αναγέννηση <i>Renaissance</i>	Πρώιμη στην Βόρεια Ιταλία, γενικεύεται στην Ευρώπη	13ος - 15ος αι.
Νεότεροι χρόνοι <i>Modern Era</i>	Από την κατάλυση της φεουδαρχικής οργάνωσης της κοινωνίας κι έπειτα	15ος αι.
Νεοτερικότητα <i>Modernity</i>	Η ανακάλυψη της Τυπογραφίας (1455), η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου (1492), η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση (1517), η επιστημονική επανάσταση (Φράνσις Μπέικον 1620), ο Διαφωτισμός, οι αστικές επαναστάσεις	1455-1979
Παγκοσμιοποίηση <i>Globalization</i>	1492 (Ανακάλυψη του Νέου Κόσμου), 1750 (έναρξη της Βιομηχανικής Επανάστασης), 1969 (προσσελήνωση του Apollo 9 και δορυφορική εποχή)	Τρεις εύλογες προσεγγίσεις
Μοντερνισμός <i>Modernism</i>	Η Βιομηχανική Επανάσταση (1750), τεχνολογικά, ή, καλλιτεχνικά, ο πίνακας <i>Le Déjeuner sur l'herbe</i> του Edouard Manet (1862-3).	Μέσα 18 ^{ου} ή 19 ^{ου} αι.
Μετανεοτερικότητα <i>Post-modernity</i>	Συμβατικά με το βιβλίο του Jean-François Lyotard (1924-1998) <i>La condition postmoderne: rapport sur le savoir</i> (στα ελληνικά: <i>Η μεταμοντέρνα κατάσταση</i> , μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, 1988)	

Πίνακας 1. Χρονολογικός πίνακας ιστορικών περιόδων (πηγή: Θεολόγου, 2023: 25-26).

Παρακάτω καταγράφουμε τον σταδιακό μαρασμό της Καθολικής Εκκλησίας μετά το Σχίσμα (1054) μέχρι την ανακάλυψη της τυπογραφίας (περί το 1455) και τη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση (αρχές του 16ου αιώνα) και συνάμα την κατάλυση των οικονομικο-κοινωνικο-πολιτικών θεσμών του Μεσαίωνα, τους οποίους διαδέχτηκε ένα νέο σύστημα, που ονομάστηκε συμβατικά *νεοτερικότητα*. Ενώ οι όροι ασφαλώς διατηρούν *ετυμολογική* σχέση μεταξύ τους δεν ταυτίζονται και παραμένουν διακριτοί ως προς το περιεχόμενό τους.

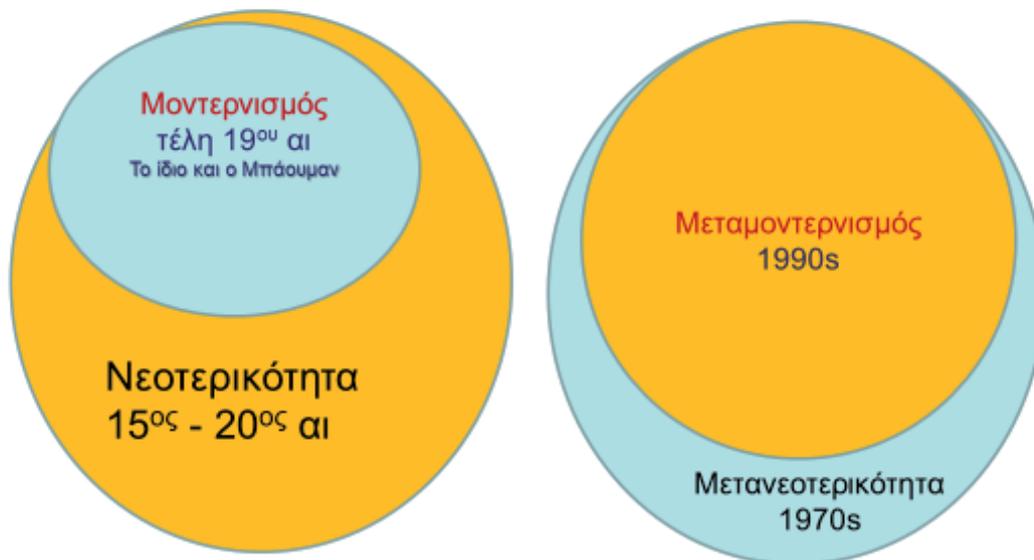
Η *νεοτερικότητα* δεν πρέπει να συγχέεται, ούτε να ταυτίζεται, με κάποια τεχνολογική καινοτομία, ένα υπερσύγχρονο προϊόν ή μια πρόσκαιρη τάση. Πρόκειται για μια αλλαγή *παραδείγματος* (paradigm shift) στον τρόπο σκέψης και στις ανθρώπινες σχέσεις, που διευκόλυνε την εδραίωση της σύγχρονης επιστήμης, της τεχνολογίας, των εθνικών κρατών, της εγχρήματης οικονομίας, του καπιταλισμού και της βιομηχανικής ανάπτυξης των δυτικών κοινωνιών. Αυτή η αλλαγή, η στροφή, στη σκέψη και στις κοινωνικές δομές δημιούργησε νέες, πρωτόγνωρες συνθήκες –οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές– οι οποίες επέφεραν ριζικές αλλαγές στη ζωή και στις αξίες των ανθρώπων.

Κατά συνέπεια, η νεοτερικότητα ταυτίζεται αδρομερώς με έναν *μεταπαραδοσιακό τρόπο* οργάνωσης της κοινωνικής ζωής, του ανθρώπινου βίου, και με μια *μεταμεσαιωνική συλλογική συνείδηση* που επηρέασε όλους τους θεσμούς των δυτικών κοινωνιών. Οι στοχαστές και οι λόγιοι της νεοτερικότητας τόνιζαν ότι η καρτεσιανή φιλοσοφία υπήρξε θεμελιακή για τη διαμόρφωση αυτής της **νέας συνείδησης**, καθώς καθιέρωσε τον δυϊσμό πνεύματος–σώματος και μια αυστηρά μηχανιστική αντίληψη του σύμπαντος.

Ως ιστορική περίοδος, η νεοτερικότητα χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση ή την απόρριψη της παράδοσης, από την προτεραιότητα της ατομοκρατίας, της ελευθερίας και της τυπικής ισότητας, από την πίστη στην αναπόδραστη κοινωνική, επιστημονική

και τεχνολογική πρόοδο, αλλά και από την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος μπορεί να φθάσει στην τελειοποίηση μέσω του εξορθολογισμού και της επαγγελματικής οργάνωσης και κατηγοριοποίησης.

Οι ιστορικές περιοδολογήσεις είναι συμβατικές Συχνά συγχέουμε τον μοντερνισμό με τη νεοτερικότητα

Σχήμα 1. Μέσα από συμβατική περιοδολόγηση αποτυπώνουμε ιστορικά τη διάκριση των περιόδων νεοτερικότητα και μοντερνισμός. Την άποψη περί την εμφάνιση του μοντερνισμού στον 19^ο αι. ενστερνίζεται και ο Ζίγκμουντ Μπάουμαν.

Βιώνουμε τη νεοτερικότητα στον Δυτικό κόσμο είτε ως πρόοδο είτε ως μετάβαση, δηλαδή, βλέπουμε την ιστορική κατάστασή μας και τις ζωές μας *τελεολογικά*, δηλαδή, ως κάτι που αντλεί νόημα και αξία από κάποιο μη πραγματοποιημένο μέλλον. Βιώνουμε τη νεοτερικότητα ως πληθώρα εναλλακτικών επιλογών, είτε σε σχέση με τον τρόπο ζωής είτε με τις ιστορικές και άλλες πλέον δυνατότητες. Η συμπεριφορά που είναι προσανατολισμένη στο μέλλον, σε αντίθεση με την εποχή της παράδοσης, τείνει να επιταχύνει την πληθώρα των εναλλακτικών επιλογών, οι οποίες πολλαπλασιάζονται είτε πραγματικά είτε ψευδαισθητικά μέσω της τεχνολογίας. Οι παραδοσιακοί πολιτισμοί θεωρούν ότι *συντηρούν* έναν περιορισμένο αριθμό εναλλακτικών επιλογών στο παρόν, γι' αυτό άλλωστε τους λέμε και *συντηρητικούς*. Στις σύγχρονες κουλτούρες της νεοτερικής εποχής, το μέλλον ανοίγει ένα ευρύ πεδίο ιστορικών επιλογών και επιλογών τρόπου ζωής. Αυτή η πληθώρα εναλλακτικών επιλογών αποτελεί ταυτόχρονα πηγή έντονης ανησυχίας και συχνά οδηγεί σε πολιτισμικές προσπάθειες περιορισμού των εναλλακτικών επιλογών, υπό το πρίσμα αυτής της ανησυχίας. Ας έχουμε κατά νου ότι δεν είναι οι εναλλακτικές επιλογές καθαυτά που δημιουργούν αυτό το άγχος, αλλά η αίσθηση ότι η πληθώρα των εναλλακτικών επιλογών έχει καταστεί ανεξέλεγκτη.

Η νεοτερικότητα έχει διαμορφώσει μια κοσμοθεωρία που είναι κατά κύριο λόγο αφηρημένη (*abstract*). Βιώνουμε τον κόσμο ως σύνολο διακριτών, κατακερματισμένων και διαχωρίσιμων ενοτήτων. Η «αφαίρεση» (*abstraction*) είναι δύσκολο να οριστεί· μπορούμε, ωστόσο, να την κατανοήσουμε ως την ιδέα ότι ορισμένοι τομείς της ύπαρξης και του πολιτισμού μπορούν να αποσπαστούν, δηλαδή να *αφαιρεθούν*, και να εξεταστούν ανεξάρτητα από άλλους. Συνάμα, σχηματίζουμε κοινωνικές ομάδες που βασίζονται σε μεγάλο βαθμό σε *αφαιρέσεις*, όπως είναι οι εταιρείες, τα έθνη, οι οικονομικές τάξεις, οι θρησκευτικές

προτιμήσεις, η φυλή (έννοια *αφηρημένη* στην πραγματικότητα παρά μια φυσική ή βιολογική κατηγορία), οι σεξουαλικές προτιμήσεις, και όχι σε *σχέσεις πραγματικές* ή βιολογικές κτλ. Κατά συνέπεια, η συμμετοχή σε κοινωνικές ομάδες τείνει να είναι ασταθής και παροδική, καθώς κάποιος μπορεί εύκολα να *μετακινηθεί* μεταξύ κοινωνικών ομάδων¹².

Οι αντλίες της νεωτερικότητας

Ιστορικά ορόσημα	Γεγονότα και Πρόσωπα
1450	Τυπογραφία, Johannes Gutenberg (1454–55 εκτύπωση της Βίβλου)
1492	Νέος κόσμος- ανακάλυψη, Cristoforo Colombo
1500-17	Μεταρρύθμιση, Martin Luther
16 ^{ος} αιώνας	Επιστημονική επανάσταση, Francis Bacon
1648	Συνθήκη της Βεσφαλίας
1687	Διαμάχη των αρχαίων με τους μοντέρνους, Louis XIV
1688–89	Ένδοξη Επανάσταση, James II- William III of Orange
17 ^{ος} αιώνας	Διαφωτισμός (και κυρίως 18ος αι Siècle des lumières)
Μέσα 18 ^{ου} αιώνα	Βιομηχανική επανάσταση
1776	Αμερικανική Επανάσταση
1789	Γαλλική Επανάσταση
1780-	Ρομαντισμός τέλη 18ου αιώνα (Sturm und Drang)
1838	Κοινωνιολογία (γέννηση του όρου), Auguste Comte

Πίνακας 2. Τα ιστορικά ορόσημα της νεωτερικότητας και οι εξελίξεις.

Αυτό το φαινόμενο γεννά έντονο άγχος και κοινωνική ένταση. Το άγχος αυτό οδηγεί, αφενός, σε προσπάθειες των ίδιων των αφηρημένων ομάδων να αυτοπροσδιοριστούν ως «πραγματικές», δηλαδή «μη αφηρημένες», και αφετέρου, σε προσπάθειες να περιοριστεί η ποικιλία των πιθανών κοινωνικών ομάδων. Δηλαδή, η ανησυχία που δημιουργεί η πληθώρα των εναλλακτικών επιλογών συνδέεται με την ανάγκη να τις διαχειριστούμε. Σε αντίθεση με τη νεωτερικότητα, *οι παραδοσιακές κουλτούρες τείνουν να βιώνουν τον κόσμο ως ένα σύνολο ενιαίο και ολοκληρωμένο*. Οι ξεχωριστοί τομείς της ύπαρξης και του πολιτισμού θεωρούνται άρρηκτα συνδεδεμένοι με άλλους τομείς της ύπαρξης και του πολιτισμού. Επιπλέον, οι κοινωνικές ομάδες βασίζονται σε *πραγματικούς, βιολογικούς δεσμούς συγγένειας*, με αποτέλεσμα οι κοινωνικές σχέσεις να τείνουν να είναι *σταθερές και μόνιμες*. Τέλος, θεωρούμε ότι έχουμε χάσει την παράδοση, δηλαδή ότι τα πρότυπα συμπεριφοράς μας, τα τελετουργικά μας κ.λπ., είναι όλα νέα και καινοτόμα, ότι δεν επαναλαμβάνουμε ούτε διατηρούμε το παρελθόν.

Στην πραγματικότητα, όμως, η εμπειρία της νεωτερικότητας συνίσταται στο να ζούμε μάλλον με τρόπους παραδοσιακούς και να επαναλαμβάνουμε την παράδοση με μη αναγνωρίσιμες μορφές. Οι σύγχρονες κουλτούρες εξακολουθούν να εκτελούν παραδοσιακά τελετουργικά, όπως τα αθλήματα, τα οποία έλκουν την καταγωγή τους από τελετουργικά

12 Αυτή η έννοια της μετακίνησης μάς φέρνει κατά νου τη ρευστότητα (liquidity, fluidity) του Πολωνού φιλοσόφου και κοινωνιολόγου Zygmunt Bauman (1925-2017) ο οποίος ισχυρίζεται ότι η σημερινή πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από άτομα που δεν έχουν ούτε τον χρόνο ούτε τον χώρο να συνδεθούν με το αιώσιο, μέσα από αξίες απόλυτες και σταθερές ή καθιερωμένες. Η τέχνη και η σχέση των ανθρώπων με αυτήν, τόσο στη δημιουργία όσο και στη συμμετοχή σε αυτήν, αλλάζει δραματικά. Παραθέτοντας την Hannah Arendt (1906- 1975) <https://hac.bard.edu/about/hannaharendt/>, Γερμανο-αμερικανίδα φιλόσοφο, υποστηρίζει ότι ένα αντικείμενο είναι πολιτιστικό αν επιμένει· η προσωρινή διάστασή του, η μονιμότητά του, είναι αντίθετη με τη λειτουργική [...] ο πολιτισμός αισθάνεται απειλούμενος όταν όλα τα αντικείμενα στον κόσμο, αυτά που παράγονται σήμερα και αυτά του παρελθόντος, γίνονται αντιληπτά μόνο από την άποψη της χρησιμότητάς τους για την κοινωνική διαδικασία της επιβίωσης. Ωστόσο, η έννοια του πολιτισμού και της τέχνης μπορεί να βρει νόημα στη ρευστή κοινωνία μόνο αν εγκαταλείψει την παραδοσιακή θεώρηση των πραγμάτων και υιοθετήσει την αποδομητική προσέγγιση. Ο Bauman <https://baumaninstitute.leeds.ac.uk/this-is-not-an-obituary/> παραθέτει ως παραδείγματα έργα τέχνης εικαστικών δημιουργών όπως Ισπανός Manolo Valdés <https://www.operagallery.com/artist/manolo-valdes>, (γενν. 1942 στη Βαλένθια) ο Γάλλος Jacques Villeglé (1926-2022) <https://www.artnet.com/artists/jacques-villegle%C3%A9/> και ο Γερουβιανός Herman Braun-Vega (1933-2019) <https://achetezdelart.com/braun-vega/>.

θρησκευτικής φύσεως, αλλά η προέλευση και η αρχική σημασία αυτών των τελετουργικών έχουν εξαφανιστεί από την κουλτούρα, έχουν ξεθωριάσει από τη συλλογική μνήμη. Οι σύγχρονοι πολιτισμοί εξακολουθούν να επαναλαμβάνουν τρόπους σκέψης του παρελθόντος και στην πραγματικότητα, το μεγαλύτερο μέρος του σύγχρονου πολιτισμού βασίζεται σε παραδοσιακούς τρόπους σκέψης που διαιωνίζονται σχετικά αμετάβλητοι, ωστόσο οι σύγχρονοι πολιτισμοί θεωρούν αυτούς τους τρόπους σκέψης ως καινοτομίες!

Αν και οι κοινωνικές μας ομάδες συγκροτούνται με βάση αφηρημένες κατηγορίες, η δομή και το περιεχόμενό τους επαναλαμβάνουν εκείνα των ομάδων συγγένειας. Δηλαδή, οι αφηρημένες κοινωνικές ομάδες στηρίζονται σε αρχές που απορρέουν από *πραγματικές*, βιολογικές σχέσεις· ωστόσο, δεν τις βιώνουμε ούτε τις αναγνωρίζουμε ως τέτοιες.

Σχήμα 2. Αδρομερής σχηματοποίηση των φαινομένων που χαρακτηρίζουν μεταξύ 15^{ου} και 20^{ου} αιώνα τη νεωτερικότητα και τη μετανεωτερικότητα.

Συνοψίζοντας, η νεωτερικότητα, δηλαδή η αίσθηση ότι το παρόν είναι *ασυνεχές με το παρελθόν*, συνιστά ψευδαίσθηση, και αυτή η ψευδαίσθηση δημιουργεί τη νεωτερικότητα καθεαυτήν. Αυτό που έχει αλλάξει είναι η *κοινωνική μνήμη*. Έχουμε αποσυνδέσει τις περισσότερες από τις πρακτικές και τις ιδέες μας από τη συλλογική μνήμη της προέλευσης και του νοήματός τους. Έτσι κάνουμε λόγο και για τον *μοντερνισμό* ως *μεταρρυθμιστικό και φιλοσοφικό ρεύμα* που αναδύθηκε, παράλληλα με άλλες πολιτιστικές τάσεις και μεταβολές, από ευρείας κλίμακας αλλαγές και βαθύτερους μετασχηματισμούς που συντελέστηκαν στη *δυτική κοινωνία* κατά τη μετάβαση από τον 19ο στον 20ό αι. Οι βασικοί παράγοντες που διαμόρφωσαν τον μοντερνισμό υπήρξαν η ανάπτυξη των σύγχρονων *βιομηχανικών κοινωνιών* και η ραγδαία ανάπτυξη των πόλεων αλλά και, κυρίως, οι *καλλιτεχνικές* ή άλλες αντιδράσεις απέναντι στη φρίκη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, του *Μεγάλου Πολέμου* (1914-1918).

Οι μοντερνιστές απέρριπταν τη θρησκευτική πίστη και ήταν, όπως και οι οπαδοί του Διαφωτισμού, αντικληρικαλιστές και πολέμιοι της Εκκλησίας. Ωστόσο, *απέρριπταν συνολικά τις βεβαιότητες που συνόδευαν τα διαφωτιστικά προτάγματα*.

Κοντολογίς, ο μοντερνισμός ως όρος αποδίδει ένα *μεταρρυθμιστικό κίνημα στον χώρο της τέχνης*, της αρχιτεκτονικής, της μουσικής, της λογοτεχνίας και των εφαρμοσμένων τεχνών από τα τέλη του 19ου αι. μέχρι τον μεσοπόλεμο. Μολονότι στο πεδίο της Φιλοσοφίας δεν υπάρχει κάποιο διακριτό κίνημα μοντερνισμού, η καλλιτεχνική γονιμότητα του κινήματος επηρέασε την μετέπειτα φιλοσοφική σκέψη.

Συμπληρώνουμε αυτή την καταστατική, ως την πούμε, εισαγωγή, παραθέτοντας ορισμένα στοιχεία περί τα καλλιτεχνικά, επιστημονικά και λοιπά πνευματικά ρεύματα του μεσοπολέμου που διαμόρφωσαν, κατά τη γνώμη μου, το θεμέλιο πάνω στο οποίο ευδοκίμησαν

οι ιδέες περί τη μετανεωτερικότητα, τον μοντερνισμό και τον συνακόλουθο μεταμοντερνισμό.

Ο ντανταϊσμός και ο σουρεαλισμός

Ο ντανταϊσμός υπήρξε πρωτοποριακό, επαναστατικό καλλιτεχνικό κίνημα που αναδύθηκε στη Ζυρίχη κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ως διαμαρτυρία για τις φρικαλεότητες, την ανοησία, τον παραλογισμό του πολέμου, τον εθνικισμό που τον συνόδευε, το πολιτικό κλίμα της εποχής και ως διαμαρτυρία απέναντι στην κυρίαρχη αστική κοινωνία, τη *μπουρζουαζία*. Η ιδέα του ντανταϊσμού «συνελήφθη» στη Ζυρίχη το 1916 ως ριζοσπαστικό καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό κίνημα με ιδρυτή τον Γερμανό λογοτέχνη, ποιητή και ηθοποιό Hugo Ball (1886-1927) και άλλους στο Cabaret Voltaire¹³. Ως κίνημα ενστερνιζόταν αντιπολεμικές, αντιμπουρζουάδικες και αντικαθεστωτικές ιδέες και προωθούσε το παράλογο, το ανούσιο και το τυχαίο στην τέχνη με σκοπό να *καταστρέψει* τις παραδοσιακές αξίες και συμβάσεις. Γνωστό και ως Ντάντα (Dada¹⁴), το κίνημα αυτό χαρακτηριζόταν από την αντι-καλλιτεχνική φιλοσοφία του, επιδιώκοντας να αποτυπώσει την παιδική αίσθηση του *παράλογου του κινήματος* και να δημιουργήσει μια νέα, αντισυμβατική τέχνη. Μέσα από διάφορες μορφές τέχνης, όπως το κολάζ¹⁵, την *επιτέλεση* (όπως ονομάζουμε πλέον την *περφόρμανς*¹⁶) και τη λογοτεχνία¹⁷, οι ντανταϊστές επιδίωκαν να σοκάρουν και να μπερδέψουν το κοινό, θέτοντας τελικά τα θεμέλια για μεταγενέστερα κινήματα, όπως ο *σουρεαλισμός* και η *ενοσιολογική τέχνη* (conceptual art).

Εικόνες 1-3. (αριστερά) *Η πρώτη Διεθνής Έκθεση Dada, Βερολίνο, 1920*. Πηγή: Encyclopædia Britannica, <https://www.britannica.com/art/Dada#/media/1/149499/25513>· (στη μέση) πορτρέτο του Τριστάν Τζαρά από τον Ρομπέρ Ντελονέ πηγή: www.museoreinasofia.es· (δεξιά) ο Χιούγκο Μπαλ στο Καμπαρέ Βολτέρ το 1916, πηγή: <https://www.thecollector.com/what-is-dadaism-and-where-did-dada-start/> όλα προσπέλαση 31 Αυγούστου 2025.

Ο σουρεαλισμός ή υπερρεαλισμός (surrealisme) από τις γαλλικές λέξεις sur (επί) και réalisme (πραγματικότητα) θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά ως «πέρα από την

- 13 Το Cabaret Voltaire υπήρξε η θερμοκοιτίδα του καλλιτεχνικού κινήματος Dada. Ιδρύθηκε από τον Hugo Ball και τη σύζυγό του, Γερμανίδα ποιήτρια και performer Emmy Hennings (1885-1948) ως καμπαρέ με καλλιτεχνικούς και πολιτικούς σκοπούς. Στα λοιπά ιδρυτικά μέλη περιλαμβάνεται ο Ρουμανο-ισραηλινός εικαστικός, αρχιτέκτονας και θεωρητικός, Marcel Janco (1895-1984), ο Γερμανός συγγραφέας, ποιητής και ψυχαναλυτής Richard Huelsenbeck (1892-1974), η Ελβετή ζωγράφος, γλύπτρια, σχεδιάστρια υφασμάτων, σχεδιάστρια επίπλων και εσωτερικών χώρων, αρχιτέκτονας και χορεύτρια Sophie Taeuber-Arp (1889-1943), ο Γερμανο-γάλλος γλύπτης, ζωγράφος και ποιητής Hans Arp (γνωστός ως Jean Arp, 1886-1966) και ο σπουδαίος Ρουμανο-γάλλος ποιητής της πειραματικής πρωτοπορίας (avant-garde), δοκιμογράφος και περφόρμερ Tristan Tzara (πραγματικό όνομα Samuel Rosenstock, 1896-1963): υπήρξε επίσης δημοσιογράφος, θεατρικός συγγραφέας, κριτικός λογοτεχνίας και τέχνης, συνθέτης και σκηνοθέτης. Το Cabaret Voltaire έκλεισε το καλοκαίρι του 1916, αλλά αναβίωσε στο ίδιο κτήριο τον 21ο αι. Σήμερα το καμπαρέ Βολτέρ λειτουργεί ως μουσείο, μπαρ και πολιτιστικός χώρος ανοιχτός στο κοινό, στην οδό Spiegelgasse 1, 8001 στη Ζυρίχη. Το 2013 οι παραστάσεις του Cabaret Voltaire κατατάχθηκαν στην 25^η θέση των καλύτερων έργων performance art στην ιστορία. Η σημερινή καλλιτεχνική διευθύντρια είναι η Salomé Hohl <https://data.snf.ch/grants/person/891241>.
- 14 Η λέξη «Ντάντα» δεν σημαίνει κάτι συγκεκριμένο, καθώς κανείς δεν μπορεί να περιγράψει με ακρίβεια αυτό το αίσθημα εξέγερσης, που κρύβεται πίσω από την καχυποψία και την επιθυμία να κάνει αυτό που η ομάδα αγαπούσε εκείνη την εποχή.
- 15 Οι καλλιτέχνες συνδύαζαν ετερόκλητες εικόνες και υλικά για να δημιουργήσουν απροσδόκητες και συχνά ανησυχητικές νέες μορφές. Ενσωματώνοντας το τυχαίο στη δημιουργική τους διαδικασία, οι ντανταϊστές αμφισβήτησαν την ιδέα του καλλιτεχνικού ταλέντου και του ρόλου του καλλιτέχνη.
- 16 Οι παραστάσεις που πραγματοποιούνταν στο Cabaret Voltaire ήταν σατιρικές, παράλογες και προκλητικές.
- 17 Η ντανταϊστική λογοτεχνία χαρακτηριζόταν από παραλογισμό, αυτόματη γραφή, παράλογη γλώσσα και απόρριψη της παραδοσιακής γραμματικής και μορφής. Σίγουρα αποτελεί το ένζυμο του σουρεαλισμού.

πραγματικότητα». Υπήρξε καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό κίνημα του 20ού αι. με στόχο να φέρει επανάσταση στην ανθρώπινη εμπειρία, εξερευνώντας το *υποσυνείδητο* και τα όνειρα μέσω τεχνικών, όπως η *αυτόματη γραφή* και η αντιπαράθεση. Επηρεασμένο από τη φροϋδική ψυχανάλυση και τις ιδέες του Καρλ Μαρξ, και επίσημα καθιερωμένο με το *Μανιφέστο του Σουρεαλισμού* του Αντρέ Μπρετόν¹⁸ το 1924, το κίνημα αμφισβήτησε τη συμβατική λογική και τις κοινωνικές νόρμες για να αποκαλύψει μια «υπερβατική πραγματικότητα» μέσω απροσδόκητων και παράλογων εικόνων, όπως ακριβώς ο ντανταϊσμός, από τον οποίο προέρχονται πολλοί από τους πρώιμους υπερρεαλιστές· ορισμένοι μάλιστα κατηγοριοποιούνται εξίσου και ως ντανταϊστές και ως σουρεαλιστές.

Ως κίνημα αναπτύχθηκε στον χώρο της λογοτεχνίας αλλά εξελίχθηκε σε ευρύτερο καλλιτεχνικό και πολιτικό ρεύμα. Άνθησε στη Γαλλία στις αρχές του 20ού αι., στον μεσοπόλεμο. Στη φύση του επαναστατικό κίνημα, ο υπερρεαλισμός επιδίωξε ριζοσπαστικές αλλαγές στον χώρο της τέχνης αλλά και της σκέψης γενικότερα, ασκώντας βαθιά επίδραση σε μεταγενέστερες γενιές καλλιτεχνών, επικρίνοντας την κρίση του Δυτικού πολιτισμού και προκρίνοντας μία αναθεώρηση των αξιών, σε όλα τα πεδία της καθημερινής ζωής, σύμφωνα με τις ψυχαναλυτικές θεωρίες του Φρόιντ και τα πολιτικά προτάγματα του μαρξισμού.

Εικόνες 4-5. (αριστερά) Ο Αντρέ Μπρετόν πηγή: <https://www.nostimonimar.gr/antre-mpreton-manifesto-toy-soyrealismoy/>. (δεξιά) Το νεκρικό πορτρέτο του Μαρσέλ Προυστ, 1922, πηγή: (Mark Kelman, New York/© Man Ray 2015 Trust/Artists Rights Society, New York/ADAGP, Paris 2021).

Με κύριο μέσο έκφρασης τη λογοτεχνία και τις εικαστικές τέχνες προωθούσαν τη διερεύνηση του ασυνείδητου, την απελευθέρωση της φαντασίας «με την απουσία κάθε ελέγχου από τη λογική, έναν αυτοματισμό δηλαδή στη γραφή και στη σκέψη, διακηρύττοντας τον απόλυτο *μη κομφορμισμό*. Οι καλλιτέχνες που διαμόρφωσαν το κίνημα καταγράφονται στο *Μανιφέστο* του Μπρετόν και στην πραγματεία *Une Vague de rêves*¹⁹ (1924) του Λουί Αραγκόν²⁰. συμμετείχαν ενεργά στα περιοδικά *Littérature* (1919-1924) και *La Révolution surréaliste* (1924-1929) που εξέδιδε η υπερρεαλιστική ομάδα.

Ο Μπρετόν αναγνωρίζεται ως κεντρική φυσιογνωμία και ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς του κινήματος· άλλα διακεκριμένα μέλη υπήρξαν οι ποιητές Πωλ

18 Ο André Breton (1896-1966) ήταν Γάλλος συγγραφέας και ποιητής, συνιδρυτής, ηγέτης και κύριος θεωρητικός του σουρεαλισμού. Συνέταξε το πρώτο Σουρεαλιστικό Μανιφέστο του 1924, στο οποίο ορίζει τον σουρεαλισμό ως «καθαρό ψυχικό αυτοματισμό».

19 Το *Une vague de rêves* <https://www.amisaragontriolet.com/post/aragon-une-vague-de-r%C3%A0ves> (στα ελληνικά: ένα κύμα με όνειρα) ανήκει δικαιωματικά στην περιπέτεια του σουρεαλισμού, στις εμπειρίες, τη θεωρητικοποίησή του και στη λογοτεχνική του εκδοχή. Ο Aragon εκφράζει σε αυτό το έργο τη γοητεία που του ασκεί ο κόσμος των ονείρων, οι «Rivieras de l'irréel» και το ρίγος του παραληρήματος.

20 Ο Λουί Αραγκόν (Louis Aragon 1897–1982) <https://www.imdb.com/name/nm0032801/> υπήρξε Γάλλος ποιητής που ηγήθηκε του σουρεαλιστικού κινήματος στη Γαλλία. Μαζί με τον Αντρέ Μπρετόν και τον Φιλίπ Σουπό, ίδρυσαν το σουρεαλιστικό περιοδικό *Littérature*. Επίσης υπήρξε μυθιστοριογράφος, εκδότης, μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Γαλλίας και μέλος της Ακαδημίας Goncourt. Μετά το 1959 τον πρότειναν συχνά για το Νόμπελ Λογοτεχνίας.

Ελυάρ²¹, Ροζέ Βιτράκ²², όπως και οι καλλιτέχνες Μαν Ρέι²³, Ζαν Αρπ, Σαλβαδόρ Νταλί²⁴, Ρενέ Μαγκρίτ²⁵, ο Ζοάν ή Χουάν Μιρό²⁶, ο Μαξ Ερνστ²⁷ και πολλοί άλλοι διάσημοι και σημαντικοί δημιουργοί.

Στις φωτογραφίες 6-8 βλέπουμε στα αριστερά τον σημαντικό Γάλλο εικαστικό Francis Picabia (1879-1953), ο οποίος ενεπλάκη διαδοχικά με τα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής του, τον κυβισμό, το ντάντα και τον υπερρεαλισμό. Στο μέσον παραθέσαμε μια γυναίκα εκπρόσωπο του ντάντα, την Γερμανίδα Hannah Hannah Höch (1889-1978), και δεξιά την ίδια καλλιτέχνιδα με τον Αυστριακό Raoul Hausman (1886–1971) το 1920 στην πρώτη Dada Messe στο Βερολίνο.

Εικόνα 6 (αριστερά) Ο Γάλλος εικαστικός και συγγραφέας Φράνσις Πικάμπια στο ατελιέ του, c. 1910–15. Πηγή: Encyclopædia Britannica <https://www.britannica.com/biography/Francis-Picabia#/media/1/459236/316879> (6.9. 2025). Εικόνα 7 (κέντρο). Η Χάνα Χεχ (Hannah Höch) με τις κούκλες της στην πρώτη διεθνή έκθεση Dada στο Βερολίνο, 1920. Φωτ.: H. Michaux, στον ιστότοπο: https://en.wikipedia.org/wiki/Hannah_H%C3%B6ch#/media/File:Hoch_Dada-Messe_1920.jpg (6.9.2025). Εικόνα 8 (δεξιά) Ο Ραούλ Χάουσμμαν και η Χάνα Χεχ στην πρώτη διεθνή έκθεση Dada στο Βερολίνο, 1920 πηγή: Collection Hannah-Höch-Archiv, Berlinische Galerie, Berlin. Φωτ.: R. Sennecke, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://dadaist.info/dada-companion/dada-messe/> (6.9. 2025).

- 21 Ο Γάλλος ποιητής Paul Éluard (1895–1952) https://en.wikipedia.org/wiki/Paul_%C3%89luard δημοσίευσε τα πρώτα ποιήματά του το 1919, στο περιοδικό Littérature. Πολύ αργότερα εξήγησε τον Στάλιν στα πολιτικά κείμενά του και του αφιέρωσε ένα ποίημα, την Ωδή στον Στάλιν,
- 22 Ο Roger Vitrac (1899-1952) υπήρξε Γάλλος σουρεαλιστής θεατρικός συγγραφέας και ποιητής. Μπορεί να πέθανε αλκοολικός 53 ετών, αλλά είχε προκαλέσει τέτοιο ενδιαφέρον ώστε τα άπαντά του να μεταφραστούν στα ιταλικά, στα γερμανικά, στα αγγλικά και στα ολλανδικά. Στα ελληνικά κυκλοφόρησε το 1970 -σε μετάφραση Παύλου Μάτεσι- το έργο του *Βικτόρ, ή τα παιδιά στην εξουσία*.
- 23 Ο Αμερικανός φωτογράφος Man Ray (1890-1976) μαζί με τον Γάλλο εικαστικό και θεωρητικό της τέχνης Marcel Duchamp (1887-1968), προώθησαν το ντανταϊστικό ρεύμα στην Αμερική, την ίδια εποχή που ο ντανταϊσμός εξαπλωνόταν στην Ευρώπη.
- 24 Ο Salvador Dali (1904-1989) https://www.sansimera.gr/biographies/2831#goog_rewarded ήταν κορυφαίος Καταλανός σουρεαλιστής ζωγράφος και χαράκτης, από τους σημαντικότερους του 20ού αι. Με το έργο του εξερεύνησε το ανθρώπινο υποσυνείδητο. Η τεράστια φήμη του οφείλεται και στις εξωφρενικές και εκκεντρικές κατά καιρούς δηλώσεις του.
- 25 Ο Βέλγος υπερρεαλιστής ζωγράφος René Magritte (1898–1967) αρχικά εργαζόταν μέχρι το 1926 σε εργοστάσιο που κατασκεύαζε ταπετσαρίες, και σχεδίαζε αφίσες και διαφημίσεις. Ο Μαγκρίτ καλλιέργησε το δικό του μοναδικό στιλ, το οποίο οι κριτικοί ονόμασαν *Μαγικό ρεαλισμό*, διότι στα έργα του καθιστούσε ασαφή τη διάκριση μεταξύ πραγματικότητας και ονείρου, <https://www.renemagritte.org/the-treachery-of-images.jsp> κάνοντας τον θεατή να αμφισβητεί όσα νόμιζε πως γνώριζε ή αντιλαμβανόταν.
- 26 Έργα του Joan Miró i Ferrà εκτίθενται στην Εθνική Πινακοθήκη <https://www.nationalgallery.gr/artist/miro-juan/>. Ήταν Καταλανός ζωγράφος, γλύπτης και κεραμίστας από τη Βαρκελώνη, όπου από το 1975 υπάρχει μουσείο αφιερωμένο στο έργο του, το Fundació Joan Miró, και ένα άλλο, το Fundació Pilar i Joan Miró, λειτουργεί στην Πάλμα της Μαγιόρκα από το 1981. Στα καταλανικά προφέρεται Ζοάν και στα ισπανικά Χουάν Μιρό (1893–1983).
- 27 Ο Γερμανός ζωγράφος, γλύπτης, χαράκτης, γραφίστας και ποιητής Max Ernst (1891–1976) υπήρξε πολυγραφότατος καλλιτέχνης, και πρωτεργάτης του ντανταϊσμού και του σουρεαλισμού στην Ευρώπη. Υπήρξε ως στρατιώτης για τέσσερα χρόνια κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου· αυτή η εμπειρία τον τραυμάτισε πολλαπλώς και του διαμόρφωσε κριτικές ενστάσεις απέναντι στον σύγχρονο κόσμο. Δεν είχε κάνει σπουδές τέχνης, αλλά η πειραματική στάση του απέναντι στη δημιουργία τέχνης οδήγησε στην εφεύρεση της τεχνικής του frottage – μια τεχνική που χρησιμοποιεί το τρίψιμο με μολύβι αντικειμένων με υφή και ανάγλυφες επιφάνειες για τη δημιουργία εικόνων– και της grattage, μιας ανάλογης τεχνικής, στην οποία η μπογιά ξύνεται πάνω στον καμβά για να αποκαλύψει τα αποτυπώματα των αντικειμένων που βρίσκονται από κάτω. Βλ. Max Ernst, and his paintings στον ιστότοπο <https://www.max-ernst.com/> (προσπέλαση στις 07.09.2025).

Ο σουρεαλισμός επηρέασε σημαντικά, εκτός από τη ζωγραφική και τη λογοτεχνία, τη φωτογραφία, τον κινηματογράφο και τη μόδα, αφήνοντας ένα διαχρονικό δημιουργικό πρότυπο που συνεχίζει να εμπνέει.

Συνοψίζοντας το *κίνημα Ντάντα ή Νταντά* αναδύθηκε εξαιτίας της απογοήτευσης και αποστροφής που προκάλεσε η άσκοπη αιματοχυσία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, με καλλιτέχνες και διανοούμενους που κατέφυγαν στην ουδέτερη Ελβετία για να δημιουργήσουν στη Ζυρίχη μια νέα μορφή έκφρασης βασίζοντάς την σε ένα σκεπτικό *αντι-τέχνης*, απορρίπτοντας τη συμβατική λογική, την κοινή λογική και τις καθιερωμένες καλλιτεχνικές νόρμες, προάγοντας την τύχη, το χάος και το παράλογο. Το κίνημα ήταν έντονα αντικαθεστωτικό και αντιυλιστικό, θεωρώντας την τέχνη ως εργαλείο για την αποδόμηση της μπουρζουαζίας²⁸ και της αξιοπρέπειας, η οποία της αποδιδόταν. Κοντολογίς, η τέχνη του ντάντα ήταν σκόπιμα παράλογη, προκλητική και σατιρική, με στόχο να προκαλέσει σύγχυση, σοκ και να αμφισβητήσει την καθεστηκυία τάξη.

Ο Μεσοπόλεμος υπήρξε μια γόνιμη περίοδος για την ανθρώπινη σκέψη και δημιουργικότητα. Εκτός από τα καλλιτεχνικά άνθησαν και άλλα πνευματικά και επιστημονικά ρεύματα στην κεντρική Ευρώπη, λες και η τέχνη και η επιστήμη, οι καλλιτέχνες, οι στοχαστές και οι επιστήμονες, είχαν συνεννοηθεί *υποσυνείδητα* για να κρούσουν κουδούνι κινδύνου αναφορικά με την άνοδο του ολοκληρωτισμού, του ιταλικού φασισμού, του γερμανικού ναζισμού, του σοβιετικού σταλινισμού και τον επερχόμενο, ακόμη πιο σκληρό και αδυσώπητο, Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ωστόσο, αυτή η πνευματική, καλλιτεχνική και επιστημονική γονιμότητα δεν μπορεί παρά να προσδεθεί με τα πνευματικά, καλλιτεχνικά και επιστημονικά επιτεύγματα του 19ου αι., όπως είναι ο ρομαντισμός και ο θετικισμός.

Ρομαντισμός, θετικισμός (19ος αιώνας) και νεοθετικισμός (20ος αι.)

Ο ρομαντισμός (romantism, romanticism) υπήρξε καλλιτεχνικό και διανοητικό κίνημα που αναπτύχθηκε στην Ευρώπη μεταξύ του τέλους του 18ου και των μέσων του 19ου αι. Οι οπαδοί του προσπάθησαν να απομακρυνθούν από τις κατευθυντήριες αρχές του Διαφωτισμού, που είχε προάγει και καθιερώσει τον λόγο, δηλαδή τη λογική, ως θεμέλιο κάθε γνώσης, και τόνιζαν τη σημασία της φαντασίας, της συναισθηματικής ευαισθησίας και της ατομικής υποκειμενικότητας. Ο ρομαντισμός στην αγγλική λογοτεχνία φέρεται να ξεκίνησε το 1798, όταν δημοσιεύτηκαν οι *Λυρικές Μπαλάντες*²⁹ των ποιητών Γουίλιαμ Γουέρντσγουερθ (1770-1850) και Σάμιουελ Τέιλορ Κόλριτζ (1772-1834). Συνεχίστηκε στον 19ο αι. με τους ρομαντικούς ποιητές της δεύτερης γενιάς, με πιο γνωστούς τους Πέρσι Σέλεϊ (1792-1822), Τζον Κητς (1795-1821), Γουίλιαμ Μπλέικ (1757-1827) και Λόρδο Βύρωνα (1788-1824). Σε αντίθεση με τη λογική *αποστασιοποίηση* του Διαφωτισμού, τα ποιητικά έργα των Μπλέικ, Κόλριτζ και Γουέρντσγουερθ χαρακτηρίζονταν από συναισθηματική ευαισθησία και σεβασμό για τη φύση.

Ωστόσο, την ίδια χρονιά στη Γερμανία εκδόθηκε από τους αδελφούς Σλέγκελ³⁰ το

28 Η μπουρζουαζία αναφέρεται σε μια κοινωνική τάξη μεσαίου πλούτου που προέκυψε από τους εμπόρους του Μεσαίωνα, αντιπροσωπεύει τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και, ιστορικά, βρίσκεται μεταξύ της αριστοκρατίας και της εργατικής τάξης. Η συγκεκριμένη λέξη δεν έχει πληθυσμικό αριθμό. Ο όρος, γαλλικής προέλευσης από τη λέξη «πόλη» (bourg), και τον κάτοικο της πόλης (bourgeois), συχνά προσλαμβάνει αρνητική χροιά, υποδηλώνοντας συντηρητισμό και αντιδραστικότητα, με σημασία που ποικίλλει ανάλογα με το πλαίσιο, όπως φαίνεται και σε σύγχρονες πολιτικές αναλύσεις.

29 Το *Lyrical Ballads, with a Few Other Poems* είναι μια συλλογή ποιημάτων των William Wordsworth και Samuel Taylor Coleridge, που θεωρείται γενέθλια στιγμή του αγγλικού ρομαντικού κινήματος στη λογοτεχνία. Η έκδοση παρόλο που δεν έτυχε θερμής υποδοχής, άλλαξε την πορεία της αγγλικής λογοτεχνίας και ποίησης. Τα περισσότερα από τα ποιήματα της αρχικής έκδοσης γράφτηκαν από τον Wordsworth, καθώς ο Coleridge συμμετείχε μόνο με τέσσερα ποιήματα στη συλλογή.

30 Ο Καρλ Βίλχελμ Φρίντριχ φον Σλέγκελ (Karl Wilhelm Friedrich von Schlegel, 1772–1829) ήταν Γερμανός κριτικός λογοτεχνίας, φιλόσοφος και ινδολόγος. Μαζί με τον αδελφό του, Αύγουστο Βίλχελμ Σλέγκελ (1767-1845), ενσαρκώνουν τις κύριες μορφές του Ρομαντισμού της Γένας.

περιοδικό *Der Athenäum*, στο οποίο δημοσιεύονται τα μανιφέστα της νέας αισθητικής³¹. Το ρομαντικό κίνημα του τέλους του 18ου και αρχών του 19ου αι. επηρέασε τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία, την τέχνη και την κριτική στη Γερμανία³². Χαρακτηρίστηκε εξίσου από την εστίαση στην ατομικότητα, στη φαντασία, στο συναίσθημα, στη φύση και στην αναζήτηση της ενότητας με τον εαυτό, την κοινωνία και τη φύση, ως αντίδραση στην αποξένωση που είχαν ήδη επιφέρει τα προτάγματα του Διαφωτισμού. Με άλλα λόγια, ο ρομαντισμός υπήρξε πνευματικό και καλλιτεχνικό κίνημα από τα τέλη του 18ου αι. μέχρι τα μέσα του 19ου αι. Στα προτάγματά του περιλαμβάνεται η απόρριψη της ορθολογικότητας, της τάξης και της αρμονίας του κλασικισμού και του Διαφωτισμού, αποδίδοντας αντιθέτως έμφαση στον ατομικισμό, στην υποκειμενικότητα και στις συναισθηματικές και φανταστικές πτυχές της ανθρώπινης εμπειρίας. Υμνούσε την ομορφιά της φύσης, τη μεγαλοφυΐα του καλλιτέχνη και την εξερεύνηση των ανθρώπινων συναισθημάτων και των εσωτερικών συγκρούσεων.

Εικόνα 9. (αριστερά) Κτήρια του Κοινοβουλίου στο Λονδίνο, συγκρότημα κτιρίων νεογοθτικού ρυθμού που σχεδιάστηκε από τους Charles Barry και Augustus Welby Northmore Pugin, 1837–60. Πηγή: Wiki CC.
 Εικόνα 10 (κέντρο) Το Δημαρχείο της Βιέννης, πρώιμο δείγμα ρομαντικής αρχιτεκτονικής, πηγή: iStock.
 Εικόνα 11 (δεξιά) Ο καθεδρικός ναός του Μιλάνου, γοθτικό αριστούργημα, εντυπωσιάζει με τις επιβλητικές του διαστάσεις: Μ 157 m, Π. 92 m και Υ 108 m. πηγή: iStock (όλες στις 7.9.2025).

Ο ρομαντισμός γοητευόταν από το μυστηριώδες, το εξωτικό και το υπερφυσικό, αντλώντας έμπνευση από μεσαιωνικές και λαϊκές παραδόσεις. Αυτός ο πνευματικός, ας πούμε, προσανατολισμός χαρακτήρισε πολλά έργα λογοτεχνίας, ζωγραφικής, μουσικής, αρχιτεκτονικής, κριτικής και ιστοριογραφίας στον δυτικό πολιτισμό. Μέχρι τη δεκαετία του 1820, ο ρομαντισμός είχε επεκταθεί αγκαλιάζοντας όλη την ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Σε αυτή τη μεταγενέστερη φάση του το κίνημα ήταν λιγότερο οικουμενικό στην προσέγγισή του και επικεντρώθηκε περισσότερο στην εξερεύνηση της ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς κάθε έθνους και στην εξέταση των παθών και των αγώνων εξαιρετικών ατόμων. Ωστόσο, η επίδρασή του στην Αρχιτεκτονική είναι μοναδική. Η ρομαντική αρχιτεκτονική δεν αποτελεί ξεχωριστή αρχιτεκτονική περίοδο, αλλά επηρέασε σημαντικά τόσο τον κλασικισμό όσο και τον ιστορικισμό.

Ο θετικισμός του 19ου αι. και ο νεοθετικισμός του 20ού αι.

Εισηγητής της θεωρίας θετικισμού (positivisme) υπήρξε ο επιφανής Γάλλος φιλόσοφος Αύγουστος Κοντ (1798–1857, August Comte, προφέρεται Ογκίστ Κοντ). Οι ιδέες του Κοντ θεμελίωσαν την ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας, καθώς ο ίδιος επινόησε τον όρο *Sociologie* και την υπέδειξε ως το αποκορύφωμα των επιστημών. Ο Κοντ περιέγραψε για πρώτη φορά την επιστημολογική προοπτική του θετικισμού στο έργο του *Μάθημα θετικής φιλοσοφίας*, μια σειρά κειμένων που δημοσιεύτηκαν μεταξύ 1830 και 1842. Αυτά τα κείμενα ακολουθήθηκαν από το έργο *Γενική άποψη περί του θετικισμού* (*Discours sur l'ensemble du positivisme*, 1848) που δημοσιεύθηκε στα αγγλικά το 1865. Οι τρεις πρώτοι τόμοι του *Μαθήματος* ασχολούνταν κυρίως με τις φυσικές επιστήμες που ήδη υπήρχαν (Μαθηματικά, Αστρονομία, Χημεία, Φυσική, Βιολογία), αλλά οι επόμενοι δύο τόμοι απέδιδαν έμφαση στην αναπόφευκτη

31 Η τέχνη θεωρούνταν η υπέρτατη μορφή ανθρώπινης εμπειρίας και αυτοέκφρασης, ικανή να οδηγήσει την ανθρωπότητα σε μια κατάσταση ολότητας και αυτοπραγμάτωσης.

32 Ο Γερμανικός Ρομαντισμός ήταν μια αντίδραση στον ορθολογισμό του Διαφωτισμού και τις συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης.

ανάδυση των κοινωνικών επιστημών. Παρατηρώντας την κυκλική εξάρτηση της θεωρίας και της παρατήρησης στην επιστήμη και ταξινομώντας τις επιστήμες με αυτόν τον τρόπο, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε υπό κάποια έννοια τον Κοντ.³³ υπήρξε, άλλωστε, ο πρώτος που διέκρινε ρητά τη φυσική φιλοσοφία από την επιστήμη. Για τον ίδιο, οι φυσικές επιστήμες έπρεπε αναγκαστικά να προηγηθούν, προτού η ανθρωπότητα μπορέσει να κατευθύνει επαρκώς τις προσπάθειές της στην πιο απαιτητική και σύνθετη βασιλίτσα των επιστημών, την Κοινωνιολογία, την επιστήμη της ίδιας της ανθρώπινης κοινωνίας. Το προαναφερθέν έργο του *Discours sur l'ensemble du positivisme*³⁴ όριζε τους εμπειρικούς στόχους της κοινωνιολογικής μεθόδου.

Έκτοτε βέβαια ο θετικισμός ως κίνημα είχε διαδοθεί σε όλον τον κόσμο από κοινού με τη νέα επιστήμη, την Κοινωνιολογία. Κατά τον μεσοπόλεμο μεταξύ 1928 και 1934 είχαμε μια σημαντική αναβίωση του θετικιστικού πνεύματος που άκμασε στην Ευρώπη υπό τη μορφή του λογικού θετικισμού, ενός φιλοσοφικού κινήματος με επίκεντρο τη Βιέννη και το Βερολίνο· το κίνημα απέδιδε έμφαση στην επιστημονική γνώση, στην απόρριψη της μεταφυσικής και στη χρήση της λογικής και της εμπειρίας ώστε να αποτυπώνεται το νόημα.³⁵

Ωστόσο, η άνοδος του Εθνικοσοσιαλισμού το 1933 σηματοδότησε το τέρμα αυτής της εποχής στην Ευρώπη, οδηγώντας πολλούς σημαντικούς θετικιστές να μεταναστεύσουν στη Μεγάλη Βρετανία και στις Η.Π.Α., καθώς πολλοί από αυτούς ήταν Εβραίοι ή αριστεροί διανοούμενοι. Από αυτή τη μετανάστευση, ο Θετικισμός αναμείχθηκε ενεργά με τις αγγλοσαξονικές παραδόσεις της εμπειριοκρατίας (ή εμπειρισμού, empiricism) και της πραγματοκρατίας (ή πραγματισμού, pragmatism). Είναι πρόδηλο ότι η υπεροχή των Φυσικών Επιστημών με τις εμπειρικές και τις πειραματικές μεθόδους αποτελούν τη βασική ιδέα του Θετικισμού, και κατά συνέπεια υποδεικνύουν την επιστήμη ως μόνο μέσο για την κοινωνική εξέλιξη, αλλαγή και πρόοδο. Ίσως να εκλάβουμε τον θετικισμό ως εκβλάστηση του εμπειρισμού, εφόσον θεωρεί πως η αξιόπιστη γνώση εκπορεύεται από την εμπειρία, και ότι η διατύπωση *καθολικών προτάσεων* (δηλαδή γενικών νόμων) επαληθεύεται ή τεκμηριώνεται από τη λογική³⁶.

Πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η Βιέννη έσφυζε από ζωντάνια, πρωτεύουσα της Δημοκρατίας της Αυστρίας, αλλά συνάμα και μια πόλη που επηρεάστηκε έντονα από την άνοδο του ναζισμού. Στη δεκαετία του 1930 ο εβραϊκός πληθυσμός της Βιέννης αριθμούσε 200.000, αντιπροσωπεύοντας περισσότερο από το 10% των κατοίκων της πόλης. Οι Εβραίοι διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στον τομέα των επιχειρήσεων, του δικαίου, της ιατρικής και των τεχνών, και η πόλη ήταν κέντρο της εβραϊκής κουλτούρας και εκπαίδευσης. Με άλλα λόγια η σημαντική εβραϊκή κοινότητά της διαλύθηκε συστηματικά μετά την Anschluss το 1938, και πολλοί Εβραίοι κατέφυγαν αναγκαστικά σε άλλες χώρες.

33 Όλο το έργο του Κοντ στοχεύει στη θεμελίωση μιας επιστήμης, στην οποία η μελέτη της κοινωνίας θα καταστεί τελικά θετική, επιστημονική. Η ιδέα του για την Κοινωνιολογία δεν είναι ακριβώς αυτή που αντιλαμβανόμαστε συνήθως, αλλά η τρέχουσα έννοια του όρου «θετικισμός», σύμφωνα με την οποία πρόκειται απλώς για μια φιλοσοφία της επιστήμης, είναι ακόμη πιο παραπλανητική ως ένδειξη της σκέψης του Κοντ. Παρόλο που ο ιδρυτής του θετικισμού θεωρείται δικαίως ένας από τους μεγάλους φιλοσόφους της επιστήμης, μαζί με τον Πουανκαρέ και τον Κάρναπ, η φυσική θέση του είναι μαζί με κοινωνιολόγους, όπως οι σύγχρονοί του Μαρξ και Τοκβίλ. Μόνο όταν τίθεται το ερώτημα τι διακρίνει τον Κοντ από τους τελευταίους, μπαίνει στο προσκήνιο η επιστήμη. Πρβ. Bourdeau, M., "Auguste Comte", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2023), Ed. N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/comte/>.

34 Είχε προηγηθεί η έκδοση της πραγματείας του *Discours sur l'esprit positif*, Paris: V. Dalmont, 1844, που μεταφράστηκε ως *A Discourse on the Positive Spirit*, London: Reeves, 1903.

35 Παρακάτω θα συναντήσουμε σημαντικές προσωπικότητες του λογικού θετικισμού, όπως ο Rudolf Carnap και ο Moritz Schlick, που υπήρξαν εμβληματικές σε τούτο το κίνημα, μέσα από μελέτες όπως το *Der logische Aufbau der Welt* (Η λογική δομή του κόσμου, 1928) του Κάρναπ.

36 Ποτέ δεν πρέπει να λησμονούμε, ασφαλώς, ότι ο άνθρωπος είναι τόσο πολύπλοκος, που αλίμονο αν οι σχέσεις του με τους άλλους διέπονταν από τους «νόμους» της λογικής!

Εικόνες 12-13. (Αριστερά) Η Karlskirche στην Karlsplatz στη Βιέννη πηγή: wiki commons. (Δεξιά) Η Πλατεία Ηρώων της Βιέννης στις 15 Μαρτίου του 1938 με τον Χίτλερ ομιλητή, πηγή: akg-images/picture-alliance.

Η Βιέννη υπήρξε εμβληματικό ευρωπαϊκό κέντρο πολιτισμού και μουσικής, πάλαι ποτέ καρδιά της τεράστιας Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, και συνέχιζε την πνευματική της ζωή στις αρχές του 20ού αι. Η Βιέννη του Μεσοπολέμου υπήρξε το πεδίο όπου άνθησε ο λογικός θετικισμός (logical positivism) και ο λογικός εμπειρισμός (logical empiricism), που καλλιεργήθηκαν από τον Κύκλο της Βιέννης.

Παράλληλα βέβαια ευδοκίμησαν και πρωτοποριακές επιστημονικές συνεργασίες στη Φυσική (Schrödinger, Hess, ραδιενέργεια), στη Βιολογία (Νεολαμαρκισμός του Kammerer) και τη Ψυχανάλυση (η πατρίδα του Freud). Η επιστημονική κουλτούρα ήταν βαθιά συνυφασμένη με τη φιλοσοφία και τις ευρύτερες ανθρωπιστικές και πολιτικές οπτικές, μολονότι αυτή η διάσταση επηρέασε «πολιτικά» τις επιστημονικές συζητήσεις καταστέλλοντας ορισμένους ερευνητές λόγω αντισημιτισμού.

Η Γερμανία του Μεσοπολέμου (1919-1939)³⁷ αποτέλεσε επίσης γόνιμο πεδίο έντονης επιστημονικής και τεχνολογικής ανάπτυξης³⁸, που σημαδεύτηκε από την παρακμή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, την άνθηση της έρευνας σε ιδρύματα όπως η Εταιρεία Κάιζερ Βίλχελμ³⁹ και τη σημαντική μετανάστευση επιστημόνων λόγω -και πάλι- των διώξεων των ναζιστών. Στις βασικές εξελίξεις περιλαμβάνονται η δημιουργία του ηλεκτρονικού μικροσκοπίου, οι εξελίξεις στην τεχνολογία του ραδιοφώνου, η τηλεόραση και τα πρώτα κατευθυνόμενα όπλα, ενώ τομείς όπως η *ευγονική*⁴⁰ γνώρισαν επικίνδυνες εξελίξεις και οι βιομηχανικές εφαρμογές επικεντρώθηκαν στη μαζική παραγωγή, τα αυτοκίνητα και τα συνθετικά υλικά.

37 Αυτή η εικοσαετής περίοδος συμπίπτει με τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης κατά την οποία τα επιστημονικά επιτεύγματα της Γερμανίας υπήρξαν παγκοσμίως ενδιαφέροντος και επιπέδου. Σημαντικοί ερευνητές και μελετητές εργάζονταν εδώ, όπως ο Άλμπερτ Αϊνστάιν, ο Μαξ Πλανκ, ο Βέρνερ Χάιζενμπεργκ και ο Φιτζ Χάμπερ· οι ανακαλύψεις και οι θεωρίες τους έφεραν επανάσταση σε όλα τα επιστημονικά πεδία.

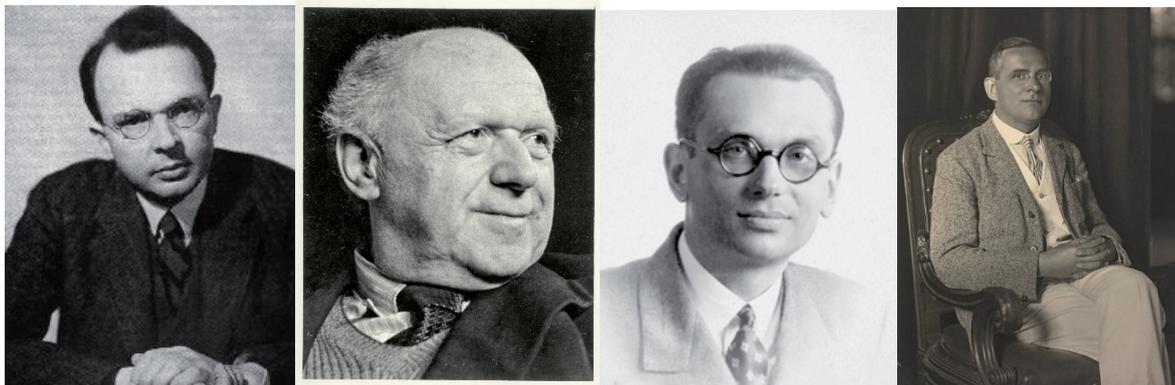
38 Το έργο προσωπικοτήτων όπως ο Μαξ Πλανκ, ο Άλμπερτ Αϊνστάιν και ο Βέρνερ Χάιζενμπεργκ έθεσε τα θεμέλια της σύγχρονης Φυσικής, με σημαντική συνεισφορά στην κατανόηση της σχετικότητας, της κβαντικής μηχανικής και του πυρήνα του ατόμου. Καινοτομίες με έμφαση στην προσβασιμότητα και στη μαζική παραγωγή, όπως η ανάπτυξη του αυτοκινήτου Volkswagen, το σύστημα αυτοκινητοδρόμων Autobahnen και οι εξελίξεις στην τεχνολογία του ραδιοφώνου και της πρώιμης τηλεόρασης.

39 Ιδρύματα όπως το Ινστιτούτο Kaiser Wilhelm για την Έρευνα του Σιδήρου διεξήγαγαν βασική και βιομηχανική έρευνα, στην αξιοποίηση μεταλλευμάτων και στην επιστήμη των υλικών.

40 Υπό την επίδραση βιοιατρικών εμπειρογνομώνων και ακαδημαϊκών η έρευνα στον τομέα της ευγονικής κέρδισε έδαφος, προωθώντας πολιτικές επιλογές αναφορικά με θετικά γενετικά χαρακτηριστικά και προειδοποιήσεις για τον βιολογικό εκφυλισμό.

Ο κύκλος της Βιέννης - Wiener Kreis

Ο Κύκλος της Βιέννης⁴¹ ήταν μια ομάδα φιλοσόφων που συγκεντρώθηκαν γύρω από τον Moritz Schlick, μετά την άφιξή του στη Βιέννη το 1922⁴². Οργάνωσαν μια φιλοσοφική ένωση, υπό την επωνυμία Ένωση Ερνστ Μαχ (Verein Ernst Mach⁴³).

Εικόνες 14-17. (Αριστερά) Ο Κάρναπ πηγή: <https://www.facebook.com/Carnap.Rudolf/>. Στη μέση, αριστερά, πορτρέτο του Νόιρατ. Πηγή: <https://heythereimdnvallee.wordpress.com/2014/11/23/otto-neurath-and-the-isotype-game-changer/> και πορτρέτο του Γκέντελ (με γυαλιά) Πηγή: Wiki creative Commons. (Δεξιά) Ο Σλικ καθήμενος. Πηγή: Wiki CC (όλες στις 2.9.2025).

Ωστόσο, οι συναντήσεις για τη φιλοσοφία της επιστήμης και την επιστημολογία ξεκίνησαν ήδη από το 1907, από τους Philipp Frank⁴⁴, Hans Hahn⁴⁵ και Otto Neurath⁴⁶, οι οποίοι αργότερα κανόνισαν να φέρουν τον Schlick στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης. Μεταξύ των λοιπών μελών του Κύκλου της Βιέννης ήταν οι Rudolf Carnap⁴⁷, Herbert Feigl⁴⁸, Kurt

- 41 Για μια αναλυτικότερη επαφή με το θέμα: πρβλ. Uebel, Thomas, "Vienna Circle", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (2024 Ed.) Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), <https://plato.stanford.edu/entries/vienna-circle/>
- 42 Ο Φρίντριχ Άλμπερτ Μόριτς Σλικ (Moritz Schlick, 1882–1936) ήταν Βερολινέζος φιλόσοφος, φυσικός και ιδρυτής του λογικού θετικισμού και του Κύκλου της Βιέννης. Δολοφονήθηκε το 1936 από έναν πρώην μαθητή του, τον Johann Nelböck.
- 43 Φαινόταν λογικό στα περισσότερα μέλη της φιλοσοφικής ομάδας του Κύκλου της Βιέννης, που προώθησε τον Λογικό Θετικισμό, τα οποία επίσης θεωρούσαν τους εαυτούς τους εκπροσώπους ενός επιστημονικού κινήματος με τάσεις βασισμένες στον Διαφωτισμό, να κάνουν ό,τι μπορούσαν για να διαδώσουν και να εκλαϊκεύσουν την ουσία των διδασκαλιών τους. Ακολουθούσαν επίσης την παράδοση της εκπαίδευσης ενηλίκων των εμπειρικών φιλοσόφων και επιστημόνων της πρόσφατα διαλυθείσας Αυστροουγγρικής Μοναρχίας, όπως οι Ernst Mach, Ludwig Boltzmann, Friedrich Jodl, Wilhelm Jerusalem και Adolf Stöhr. Τα ηγετικά μέλη του Κύκλου της Βιέννης αποφάσισαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, σύμφωνα με αυτή την παλαιότερη παράδοση και τις δικές τους σαφείς προθέσεις, να αρχίσουν να θεσμοθετούν το τμήμα της εκπαίδευσης ενηλίκων του κινήματός τους, να προσελκύσουν μεγαλύτερη προσοχή του κοινού στην δική τους εκδοχή του φιλοσοφικού θετικισμού, ειδικά στον πρόσφατο εμπλουτισμό του από τους Mach, Wittgenstein και Russell. Πρβλ. https://doi.org/10.1007/978-94-011-2771-4_18 Stadler, F. (1992). The "Verein Ernst Mach" - What Was It Really? στο Blackmore, J. (eds) Ernst Mach- A Deeper Look. Boston Studies in the Philosophy of Science, v 143. Springer, Dordrecht.
- 44 Ο Φίλιπ Φρανκ (1884-1966) ήταν Αυστρο-Αμερικανός φυσικός, μαθηματικός και φιλόσοφος του 20ού αιώνα. Ήταν λογικός θετικιστής και μέλος του Κύκλου της Βιέννης και της Ένωσης Ερνστ Μαχ.
- 45 Ο Χανς Χαν 1879-1934) ήταν Αυστριακός μαθηματικός και φιλόσοφος που συνέβαλε στην τοπολογία, στη θεωρία συνόλων, στη συναρτησιακή ανάλυση, στον λογισμό μεταβολών, στην πραγματική ανάλυση και στη θεωρία διάταξης. Στη φιλοσοφία της επιστήμης ήταν ένας από τους βασικούς λογικούς θετικιστές του Κύκλου της Βιέννης.
- 46 Ο Όττο Νόιρατ (1882- 1945) ήταν Αυστριακός κοινωνιολόγος, πολιτικός οικονομολόγος και φιλόσοφος της επιστήμης. Επίσης επινόησε τη μέθοδο ISOTYPE για την απεικόνιση στατιστικών στοιχείων με εικόνες και καινοτόμος στον τομέα των μουσείων. Πριν εγκαταλείψει τη χώρα του το 1934, ο Νόιρατ υπήρξε ηγετική φυσιογνωμία του Κύκλου της Βιέννης.
- 47 Ο Ρούντολφ Κάρναπ (1891-1970) ήταν σημαίων Γερμανός φιλόσοφος της επιστήμης με ερευνητική δράση πριν από το 1935 το οποίο συνέχισε αργότερα στις ΗΠΑ. Υπήρξε επιφανής του Κύκλου της Βιέννης και εισηγητής του λογικού θετικισμού.
- 48 Ο Χέρμπερτ Φάιγκλ (1902- 1988) ήταν Αυστρο-Αμερικανός φιλόσοφος και ιδρυτικό μέλος του Κύκλου της Βιέννης. Εισηγήθηκε τον όρο nomological danglers (νομολογικά μπιχλιμπίδια, θα λέγαμε). Ο εν λόγω όρος υιοθετήθηκε από τον Σκωτο-Αυστραλό φιλόσοφο J. J. C. Smart στο άρθρο του Sensations and Brain Processes (Αισθήσεις και εγκεφαλικές διεργασίες) αποδίδοντας τα εύσημα στον Herbert Feigl. Ένα νομολογικό μπιχλιμπίδι, μια μάλλον απροσδιοριστία, αναφέρεται στην εμφάνιση κάποιου πράγματος (στην περίπτωση αυτή μιας αίσθησης) που δεν ταιριάζει στο σύστημα των καθιερωμένων νόμων. Ο Smart πιστεύει ότι είναι παράλογο να μπορούμε να εξηγήσουμε τα πάντα βάσει των νόμων της Φυσικής εκτός από τη συνείδηση. Βλ. περισσότερα στο: <https://plato.stanford.edu/>

Επίσης, οι Karl Raimond Popper⁵² και Hans Kelsen⁵³ είχαν πολλές επαφές με τον Κύκλο της Βιέννης, *αν και δεν ανήκαν σε αυτόν*. Στις συναντήσεις συζητήθηκε επίσης το *Tractatus* του Ludwig Wittgenstein⁵⁴, και πραγματοποιήθηκαν αρκετές συναντήσεις μεταξύ των Wittgenstein, Schlick, Waissman και Carnap. Το 1929 οι Hahn, Neurath και Carnap δημοσίευσαν το μανιφέστο του κύκλου: *Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis* (Μια επιστημονική κοσμοθεωρία. Ο Κύκλος της Βιέννης)⁵⁵.

Η Σχολή της Φρανκφούρτης

Ο όρος «Σχολή της Φρανκφούρτης»⁵⁶ (ΣτΦ) αναφέρεται κατά κανόνα στην ομάδα κριτικών θεωρητικών οι οποίοι συνδέονται με το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών (IKE)⁵⁷ της Φρανκφούρτης στη Γερμανία του μεσοπολέμου, γνωστή για την ανάπτυξη της Κριτικής Θεωρίας⁵⁸. Αυτή η διεπιστημονική προσέγγιση συνδύαζε τη μαρξιστική ανάλυση με ιδέες από

---

entries/feigl/ (1.9.2025)

- 49 Ο Κουρτ Γκέντελ (1906- 1978) ήταν επιστήμονας της λογικής, μαθηματικός και φιλόσοφος. Θεωρείται, μαζί με τον Αριστοτέλη και τον Γκότλομπ Φρέγκε, ένας από τους σημαντικότερους μελετητές της λογικής στην ιστορία και επηρέασε βαθιά την επιστημονική και φιλοσοφική σκέψη του 20ού αιώνα. Ο Γκέντελ το 1929 έγινε διάσημος για την απόδειξη του θεωρήματος της πληρότητας (completeness theorem), ως μέρος της διδακτορικής διατριβής του στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης. Το 1931, ακολούθησε η δημοσίευση των θεωρημάτων της μη πληρότητας στη μαθηματική λογική, τα οποία υποδεικνύουν εγγενείς περιορισμούς σε όλα τα τυπικά συστήματα των μαθηματικών. Περισσότερα βρείτε εδώ: <https://1000wordphilosophy.com/2024/06/01/godel/> (1.9.2025).
- 50 Ο Βίκτορ Κραφτ (1880-1975) ήταν Αυστριακός φιλόσοφος, σπούδασε Φιλοσοφία, Ιστορία και Γεωγραφία στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, αλλά υποχρεώθηκε να παραιτηθεί από τις θέσεις του Βιβλιοθηκάρου και, από το 1924, Καθηγητή Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου, επειδή η σύζυγός του ήταν Εβραία.
- 51 Ο Φρίντριχ Βάισμαν (1896-1959) ήταν Αυστριακός μαθηματικός, φυσικός και φιλόσοφος, γνωστός και ως βασικός θεωρητικός του λογικού θετικισμού. Πρβλ. Waismann, F. 1947. Verifiability. *Journal of Symbolic Logic* 12 (3):101-101.
- 52 Ο Καρλ Πόπερ (1902- 1994) ήταν Αυστρο-βρετανός φιλόσοφος, ακαδημαϊκός και κοινωνικός κριτικός, εμβληματικός φιλόσοφος της επιστήμης του 20ού αι., ο Sir Karl Raimund Popper είναι γνωστός για την απόρριψη των κλασικών επαγωγικών απόψεων σχετικά με την επιστημονική μέθοδο υπέρ της εμπειρικής διαψεύσεως που κατέστη δυνατή χάρη στο κριτήριο της διαψευσιμότητας που εισηγήθηκε, καθώς και για την ίδρυση του Τμήματος Φιλοσοφίας στη London School of Economics and Political Science. Σύμφωνα με τον Πόπερ, λοιπόν, μια θεωρία στις εμπειρικές επιστήμες δεν μπορεί ποτέ να αποδειχθεί, αλλά μπορεί να διαψευσθεί, πράγμα που σημαίνει ότι μπορεί (και πρέπει) να εξεταστεί με αποφασιστικά πειράματα <https://www.britannica.com/biography/Karl-Popper> (30.8.2025).
- 53 Ο Χανς Κέλσεν (1881-1973) ήταν Αυστρο-αμερικανός νομικός φιλόσοφος, δάσκαλος, νομικός και συγγραφέας διεθνών θεμάτων δικαίου, ο οποίος διατύπωσε μια μορφή θετικισμού γνωστή ως «καθαρή θεωρία» του δικαίου. Περισσότερα στο: https://scholarship.law.stjohns.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/tcl/article/2087/&path_info=03._Kelsen_s_Pure_Theory_of_Law.pdf.
- 54 Ο Μπέρτραντ Ράσελ περιέγραψε τον Βιτγκενστάιν ως «το τελειότερο παράδειγμα παραδοσιακά εννοούμενης ιδιοφυΐας που είχε γνωρίσει: φλογερό, βαθυστόχαστο, δριμύ και αυταρχικό. Ο Λούντβιχ Βιτγκενστάιν (1889-1951) ήταν Αυστριακός φιλόσοφος, με σημαντική συνεισφορά στον τομέα της αναλυτικής φιλοσοφίας και της λογικής. Για περισσότερες πληροφορίες πρβλ. <https://plato.stanford.edu/entries/wittgenstein/> (30.08.2025).
- 55 Επιστημονική κοσμοθεωρία Ο Κύκλος της Βιέννης, Εκδόσεις του Συλλόγου Ernst Mach, εκδ. από τον Σύλλογο Ernst Mach. Artur Wolf Verlag, Βιέννη 1929, σ. 59. Το έργο δεν έχει επίσημα αναφερόμενους συγγραφείς και είναι αφιερωμένο στον Moritz Schlick. Βλ. https://www.phil.cmu.edu/projects/carnap/editorial/latex_pdf/1929-5.pdf (30.8.25).
- 56 <https://www.britannica.com/topic/Frankfurt-School>.
- 57 Το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών (Institut für Sozialforschung) ιδρύθηκε ως παράρτημα του Πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης το 1923 από τον Αυστριακό μαρξιστή οικονομολόγο, ιστορικό και κοινωνιολόγο Carl Grünberg (1861-1940).
- 58 Η Κριτική Θεωρία αποτελεί μαρξιστικό κίνημα στην κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία που αρχικά συνδέθηκε με το έργο της Σχολής της Φρανκφούρτης. Οι εν λόγω θεωρητικοί, έχοντας ως αφετηρία τη σκέψη του Καρλ Μαρξ και του Σίγκμουντ Φρόιντ, υποστηρίζουν ότι πρωταρχικός στόχος της φιλοσοφίας είναι να κατανοήσει και να συμβάλει στην υπέρβαση των κοινωνικών δομών μέσω των οποίων οι άνθρωποι καταπιέζονται. Θεωρώντας ότι η επιστήμη, όπως και άλλες μορφές γνώσης, έχει χρησιμοποιηθεί ως μέσο καταπίεσης, υπογραμμίζουν με ανησυχία περί την άκριτη πίστη στην επιστημονική πρόοδο, υποστηρίζοντας ότι η επιστημονική γνώση δεν πρέπει να επιδιώκεται ως αυτοσκοπός χωρίς αναφορά στον στόχο της ανθρώπινης χειραφέτησης. Από τη δεκαετία του 1970, η κριτική θεωρία έχει ασκήσει τεράστια επιρροή στη μελέτη της ιστορίας, του δικαίου, της λογοτεχνίας και των κοινωνικών επιστημών.

την κοινωνιολογία, την ψυχανάλυση και άλλους τομείς για να εξετάσει κριτικά τον καπιταλισμό, τη μαζική κουλτούρα και τον αυταρχισμό, ιδιαίτερα τον τρόπο που αυτά τα φαινόμενα «υπήρχαν» στις δυτικές κοινωνίες. Σημαντικές προσωπικότητες ανάμεσά τους είναι οι πρωτεργάτες Theodor Adorno⁵⁹, Max Horkheimer⁶⁰ και Herbert Marcuse⁶¹.

Οι περισσότεροι από τους μελετητές του ινστιτούτου αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Γερμανία μετά την άνοδο του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία (1933) και πολλοί βρήκαν καταφύγιο στις ΗΠΑ. Έτσι, το ΙΚΕ συνδέθηκε με το Πανεπιστήμιο Κολούμπια μέχρι το 1949, όταν και επέστρεψε στη Φρανκφούρτη. Στη δεκαετία του 1950, οι θεωρητικοί της ΣτΦ διασπάστηκαν ως προς τις θεωρητικές επιλογές και κατευθύνσεις τους. Οι περισσότεροι αποκήρυξαν τον *ορθόδοξο μαρξισμό*, αν και παρέμειναν βαθιά επικριτικοί απέναντι στον καπιταλισμό.

Η κριτική του Μαρκούζε για αυτό που θεωρούσε ως αυξανόμενο έλεγχο του καπιταλισμού σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής είχε απροσδόκητη επιρροή στη νεότερη γενιά της δεκαετίας του 1960. Ωστόσο, ο Γιούργκεν Χάμπερμας (γενν. 1929) αναδείχθηκε ως ο επιφανέστερος και εν ζωή εκπρόσωπος της ΣτΦ στις μεταπολεμικές δεκαετίες. Προσπάθησε να διευρύνει την κριτική θεωρία συνδέοντάς την με τις εξελίξεις της αναλυτικής φιλοσοφίας και της γλωσσικής ανάλυσης, του στρουκτουραλισμού και της ερμηνευτικής. Η τρίτη γενιά στοχαστών-οπαδών της Κριτικής Θεωρίας διαμορφώθηκε κυρίως από τους φοιτητές του Χάμπερμας στις ΗΠΑ και στη Φρανκφούρτη και στο Στάρνμπεργκ (1971-1982), αλλά και από ανεξάρτητους οιονεί νεομαρξιστές επιστήμονες⁶².

59 Ο Γερμανός φιλόσοφος, μουσικολόγος και κοινωνικός θεωρητικός Theodor W. Adorno (1903–1969) υπήρξε επιφανής και εμβληματικός εκπρόσωπος της ΣτΦ και της κριτικής θεωρίας, το έργο της οποίας έχει συνδεθεί με στοχαστές όπως ο Ερνστ Μπλοχ, ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, ο Μαξ Χορκχάιμερ, ο Έριχ Φρομ και ο Χέρμπερτ Μαρκούζε, για τους οποίους τα έργα του Σίγκμουντ Φρόιντ, του Καρλ Μαρξ και του Γ. Β. Φ. Χέγκελ αφορούσαν ουσιαστικά την κριτική της σύγχρονης κοινωνίας. Ως επικριτής του φασισμού και αυτού που ονόμαζε «βιομηχανία του πολιτισμού», με τα γραπτά του, όπως η Διαλεκτική του Διαφωτισμού (1947), τα *Minima Moralia* (1951) και η Αρνητική Διαλεκτική (1966), επηρέασαν καταλυτικά την ευρωπαϊκή Νέα Αριστερά. Για περισσότερα πρβλ. <https://iep.utm.edu/adorno/>

60 Ο Μαξ Χορκχάιμερ (1895- 1973) ήταν Γερμανός φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, γνωστός για την προαγωγή και ανάπτυξη της κριτικής θεωρίας ως διευθυντής του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών, που συνδέεται με τη Σχολή της Φρανκφούρτης. Προωθώντας μια υλιστική θεωρία της λογικής και της κοινωνίας, ο Χορκχάιμερ ανέλυσε την άνοδο της εργαλειακής λογικής, τη διάβρωση της έννοιας της αλήθειας, την παρακμή της ατομικής αυτονομίας, τις κοινωνικο-ψυχολογικές ρίζες του αυταρχισμού και την αναπαραγωγή της κυριαρχίας στο πλαίσιο του σύγχρονου καπιταλισμού. Αυτά τα ζητήματα υπήρξαν θεμελιώδη για την κριτική θεωρία. Για περισσότερα μπορείτε να ανατρέξετε στον ιστότοπο: <https://www.marxists.org/reference/archive/horkheimer/index.htm>

61 Ο Γερμανός πολιτικός φιλόσοφος με αμερικανική υπηκοότητα Χέρμπερτ Μαρκούζε (1898-1979) ήταν εξέχον μέλος της Σχολής της Φρανκφούρτης για την κριτική κοινωνική ανάλυση. Οι μαρξιστικές και φροϋδικές θεωρίες του για τη δυτική κοινωνία του 20ού αιώνα άσκησαν μεγάλη επιρροή στα αριστερά φοιτητικά κινήματα της δεκαετίας του 1960, ειδικά μετά τις φοιτητικές εξεγέρσεις του 1968 στο Παρίσι, το Δυτικό Βερολίνο και το Πανεπιστήμιο Κολούμπια της Νέας Υόρκης. Για περισσότερα πτβλ. <https://www.marcuse.org/herbert/>

62 Επομένως, η τρίτη γενιά μελετητών της Κριτικής Θεωρίας αποτελείται από δύο ομάδες. Η πρώτη καλύπτει ένα ευρύ χρονικό διάστημα, αρνούμενη τη δυνατότητα θέσπισης σαφών ορίων. Μπορεί να ειπωθεί ότι περιλαμβάνει επίσης μελετητές όπως ο Άντριου Φίνμπεργκ, παρόλο που ήταν άμεσος μαθητής του Μαρκούζε, ή άτομα όπως ο Άλμπρεχτ Βέλμερ, ο οποίος έγινε βοηθός του Χάμπερμας λόγω του πρόωρου θανάτου του Αντόρνο το 1969. Μέλη αυτής της ομάδας είναι, μεταξύ άλλων, οι Klaus Offe, Josef Früchtl, Hauke Brunkhorst, Klaus Günther, Axel Honneth, Alessandro Ferrara, Cristina Lafont και Rainer Forst. Η δεύτερη ομάδα της τρίτης γενιάς αποτελείται κυρίως από Αμερικανούς μελετητές που επηρεάστηκαν από τη φιλοσοφία του Habermas κατά τη διάρκεια των επισκέψεων του στις ΗΠΑ.

Εικόνα 18. Από πάνω εξ αριστερών εμφανίζονται οι Oskar Negt, Jürgen Habermas, Axel Honneth, Max Horkheimer, Theodor Adorno και ο Claus Offe, πηγή: <https://www.thecollector.com/6-critical-theorists-frankfurt-school/> (7.9.2025).

Ο στρουκτουραλισμός/δομισμός

Ο στρουκτουραλισμός (structuralism) υπήρξε πνευματικό κίνημα και μια θεωρητική προσέγγιση με ιδιαίτερη επιρροή στην Ανθρωπολογία, στη Γλωσσολογία και στη λογοτεχνική θεωρία· ερμηνεύει τα πολιτισμικά φαινόμενα ως μέρος ενός ευρύτερου συστήματος σημείων και σχέσεων. Υποστηρίζει ότι τα στοιχεία (όπως οι λέξεις, οι μύθοι ή οι κοινωνικές πρακτικές) αποκτούν νόημα μόνο από τη σχέση τους με άλλα στοιχεία μέσα σε μια ευρύτερη, υποκείμενη βαθιά δομή. Στις σημαντικές προσωπικότητες του κινήματος συγκαταλέγονται ο Ελβετός γλωσσολόγος Ferdinand de Saussure (1857-1913) και ο Γάλλος ανθρωπολόγος Claude Lévi-Strauss⁶³, οι οποίοι απέδειξαν πώς αυτές οι αφηρημένες δομές, παρόλο που δεν είναι πάντα ορατές, δημιουργούν καθολικά πρότυπα στην ανθρώπινη σκέψη και στον πολιτισμό. Στη Γλωσσολογία συγκεκριμένα ο δομισμός αναγνωρίζει τη γλώσσα ως σύστημα στοιχείων και όχι απλώς ως παράθεση στοιχείων· αποτελείται, δηλαδή, από στοιχεία σε διάφορα επίπεδα, όπως λόγου χάρη το *Συντακτικό*, η *Φωνολογία*, η *Μορφολογία* και η *Σημασία* τους, που αλληλεξαρτώνται. Αυτή η αναγνώριση του συστηματικού χαρακτήρα της γλώσσας. Ειδικότερα, ο ντε Σοσίρ εισηγήθηκε τη μελέτη των σημείων και της συμπεριφοράς που χρησιμοποιεί σημεία, τη *σημειωτική*, και θεωρείται ένας από τους ιδρυτές της· με άλλα λόγια η σημειωτική⁶⁴ ή *σημειολογία* ταυτίζεται με τη μελέτη της *ζωής των σημείων μέσα στην κοινωνία*. Αν και η λέξη χρησιμοποιήθηκε με αυτή την έννοια τον 17ο αιώνα από τον Άγγλο φιλόσοφο John Locke, η ιδέα της σημειολογίας ως διεπιστημονικού πεδίου μελέτης εμφανίστηκε μόνο στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αι. με το ανεξάρτητο έργο του ντε Σοσίρ και του Αμερικανού φιλόσοφου Charles Sanders Peirce (1839-1914)⁶⁵.

63 Το έργο του Φερντινάν ντε Σοσίρ έθεσε τα θεμέλια του δομισμού, αναλύοντας τη γλώσσα ως ένα αυτόνομο σύστημα σημείων και όχι ως αντανάκλαση της πραγματικότητας. Ο ανθρωπολόγος Κλοντ Λεβί-Στρος εφάρμοσε τις δομιστικές αρχές για να κατανοήσει τους μύθους, τα συστήματα συγγένειας και τις κοινωνικές δομές, υποστηρίζοντας ότι διαμορφώνονται από υποκείμενα πρότυπα της ανθρώπινης σκέψης. Οι δομιστές κριτικοί εξετάζουν τα λογοτεχνικά κείμενα αναλύοντας τα υποκείμενα δομικά μοτίβα, όπως τα αρχέτυπα των χαρακτήρων ή τις αφηγηματικές συμβάσεις, προκειμένου να αποκαλύψουν τα καθολικά χαρακτηριστικά τους.

64 Για περισσότερα βλ. The Editors of Encyclopaedia Britannica. "semiotics", Encyclopedia Britannica, 4.7. 2025, <https://www.britannica.com/science/semiotics> προσπέλαση στις 7 September 2025.

65 Για περισσότερα βλ. Robert Burch, "Charles Sanders Peirce", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (2024), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/peirce/> (7.9.2025).

Η Φαινομενολογία

Η φαινομενολογία περιγράφει τα φαινόμενα και τον τρόπο εμφάνισης του πραγματικού, δηλαδή της πραγματικότητας· πρόκειται για τη μελέτη και *αιτιολογία των φαινομένων*. Ως όρος η *φαινομενολογία* χαρακτηρίζει ένα φιλοσοφικό κίνημα κατά τον Μεσοπόλεμο στη φιλοσοφία του 20ού αι., μολονότι έχει τις απαρχές του στα τέλη του 18ου αι. Στοιχεία του σύγχρονου, ας πούμε, φαινομενολογικού κινήματος μπορούν να βρεθούν σε φιλοσόφους, όπως ο Σκοτσέζος Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776) και οι Γερμανοί Ιμάνουελ Καντ (1724-1804) και Φραντς Μπρεντάνο (1838–1917), η φαινομενολογία ως φιλοσοφικό κίνημα ξεκίνησε πραγματικά με το έργο του Αυστρο-Γερμανού φιλοσόφου και μαθηματικού Edmund Husserl (1859-1938)⁶⁶. Μετά τον Χούσερλ, η φαινομενολογία προσαρμόστηκε, διευρύνθηκε και επεκτάθηκε από τους Μάρτιν Χάιντεγκερ (1889-1976), Ζαν-Πολ Σαρτρ (1905-1980), Μωρίς Μερλό-Ποντί (1908-1961), Εμμανουήλ Λεβινά (1906-1995) και Ζακ Ντεριντά (1930-2004). Η διδασκαλία της φαινομενολογικής Σχολής θεωρείται μία από τις πηγές των νεότερων υπαρξιστικών φιλοσοφιών, ιδιαίτερα του Μάρτιν Χάιντεγκερ, κατά τον οποίο η Φαινομενολογία είναι η συνάντηση με κάποιο πράγμα και για τον λόγο αυτό η εκδήλωση του όντος. Η φαινομενολογία, σε κάποια φάση, ευθυγραμμίστηκε με την καντιανή και μετακαντιανή υπερβατική φιλοσοφία, τον υπαρξισμό και τη φιλοσοφία του νου και τη ψυχολογία. Μια δεύτερη χρήση του όρου «φαινομενολογία» που είναι κοινή στη σύγχρονη φιλοσοφία ονομάζει μια ιδιότητα ορισμένων *ψυχικών καταστάσεων*, την ιδιότητα που έχουν μόνο αν υπάρχει κάτι που μοιάζει με το να βρίσκεται κανείς σε αυτές⁶⁷.

Τα θέματα που συζητούνται στο πλαίσιο της φαινομενολογικής παράδοσης περιλαμβάνουν τη φύση της *προθετικότητας*, της *αντίληψης*, της συνείδησης του χρόνου, της *αυτοσυνείδησης*, της *συνειδητοποίησης* του σώματος και της *συνείδησης των άλλων*. Η φαινομενολογία πρέπει να διακρίνεται από τον *φαινομενοκρατία* (phenomenalism), μια θέση στην επιστημολογία που υπονοεί ότι όλες οι δηλώσεις σχετικά με τα φυσικά αντικείμενα είναι συνώνυμες με τις δηλώσεις σχετικά με άτομα που έχουν συγκεκριμένες αισθήσεις ή αισθητηριακά δεδομένα. Ο Τζορτζ Μπέρκλεϊ (George Berkeley, 1685-1753) ήταν *φαινομενιστής*, αλλά όχι φαινομενολόγος.⁶⁸

Η γλωσσική στροφή (the linguistic turn)

Τον όρο «γλωσσική στροφή» εισηγήθηκε ο Gustav Bergmann (1906–1987) και αναφέρεται σε μια ριζική αναθεώρηση της φύσης της φιλοσοφίας και των μεθόδων της σύμφωνα με την οποία η φιλοσοφία δεν είναι *ούτε εμπειρική επιστήμη ούτε υπερεμπειρική έρευνα* των ουσιαστικών χαρακτηριστικών της πραγματικότητας. Αντίθετα, πρόκειται για μια *a priori* εννοιολογική επιστήμη που στοχεύει στην αποσαφήνιση των πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων μεταξύ φιλοσοφικά σχετικών εννοιών, όπως αυτές ενσωματώνονται στην καθιερωμένη γλωσσική χρήση, και με αυτόν τον τρόπο διαλύει εννοιολογικές συγχύσεις και επιλύει φιλοσοφικά προβλήματα. Η *γλωσσική στροφή* ξεκίνησε με το έργο του Αυστρο-βρετανού φιλοσόφου

66 Για περισσότερα βλ. Dan Zahavi, "Edmund Husserl", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (2025), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), forthcoming URL <https://plato.stanford.edu/archives/fall2025/entries/husserl/>.

67 Έτσι, μερικές φορές λέγεται ότι οι συναισθηματικές καταστάσεις έχουν φαινομενολογία, ενώ οι καταστάσεις πίστης δεν έχουν. Ενώ, λόγου χάρη, υπάρχει κάτι που μοιάζει με το να είσαι θυμωμένος, δεν υπάρχει τίποτα που να μοιάζει με το να πιστεύεις ότι η Βουδαπέστη βρίσκεται στην Ουγγαρία. Αν και οι δύο χρήσεις του όρου «φαινομενολογία» σχετίζονται μεταξύ τους, εδώ μας αφορά η πρώτη περίπτωση. Κατά συνέπεια, ο όρος «φαινομενολογικός» αναφέρεται σε έναν τρόπο άσκησης της φιλοσοφίας που σχετίζεται περισσότερο ή λιγότερο στενά με το αντίστοιχο κίνημα. Η φαινομενολογία χρησιμοποιεί μια ξεχωριστή μέθοδο για να μελετήσει τα δομικά χαρακτηριστικά της εμπειρίας και των πραγμάτων όπως βιώνονται. Πρόκειται κυρίως για περιγραφική επιστήμη, η οποία ασκείται με τρόπο σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητο από επιστημονικές –συμπεριλαμβανομένων και των αιτιωδών– εξηγήσεις και περιγραφές της φύσης της εμπειρίας. Για περισσότερα πρβλ. <https://iep.utm.edu/phenom/> (7.9.2025).

68 Ο Τζορτζ Μπέρκλεϊ ήταν Αγγλοϊρλανδός αγγλικανός επίσκοπος, φιλόσοφος και επιστήμονας, γνωστός για την εμπειριστική και ιδεαλιστική φιλοσοφία του, η οποία υποστηρίζει ότι η πραγματικότητα αποτελείται μόνο από το μυαλό και τις ιδέες του. Όλα εκτός από το πνευματικό υπάρχουν μόνο στο βαθμό που γίνονται αντιληπτά από τις αισθήσεις. πρβ. <https://www.britannica.com/biography/George-Berkeley> (7.9.2025).

Ludwig Wittgenstein (1889-1951) *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921). Στη δεκαετία του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του 1930, οι λογικοί θετικιστές εμβάθυναν τη στροφή μέσω της απόλυτης απόρριψης της μεταφυσικής. Σύμφωνα με την επιστημονική προοπτική τους προσπάθησαν να τη συγχωνεύσουν με την «ιδανική φιλοσοφία της γλώσσας»⁶⁹. Η «γλωσσική στροφή στη φιλοσοφία» χαρακτηρίζει την αλλαγή κατεύθυνσης στην εξέλιξη της αναλυτικής φιλοσοφίας.

Ο όρος «γλωσσική στροφή» μπορεί να θεωρηθεί ως συντομογραφία για τον αντίκτυπο της έμφασης στη σχέση μεταξύ φιλοσοφίας και γλώσσας, η οποία άρχισε να αποκτά σημασία στις αρχές του 20ού αι. Αυτό αμφισβήτησε τις παραδοσιακές αρχές της ιστορικής αντικειμενικότητας, οι οποίες υποθέτουν ότι υπάρχει ένα πραγματικό παρελθόν που μπορεί να περιγραφεί (βάσει των διαθέσιμων πηγών), όπως πραγματικά συνέβη. Αντίθετα, οι υποστηρικτές της γλωσσικής στροφής υποστηρίζουν ότι το παρελθόν δεν υπάρχει εκτός των κειμενικών αναπαραστάσεων που κάνουμε για αυτό και ότι αυτές οι αναπαραστάσεις δεν μπορούν να διαχωριστούν από το ιδεολογικό φορτίο που τους προσδίδουν οι ιστορικοί. Οι Βρετανοί ιστορικοί έχουν δείξει απροθυμία να επιτρέψουν σε αυτές τις ιδέες να επηρεάσουν την πρακτική τους με αποτέλεσμα ζητήματα που συνδέονται ιδίως με τις εξελίξεις στην ιστορία του πολιτισμού και του φύλου να παραμένουν αμφιλεγόμενα.

Μετανεοτερικότητα-μεταμοντερνισμός

Ο Μεταμοντερνισμός είναι περιεκτικός όρος ή ένα σύνολο από ιδέες που είναι δύσκολο να ορισθεί, επειδή ως έννοια αγκαλιάζει μεγάλη ποικιλία πεδίων, όπως η Αρχιτεκτονική, η Μουσική, ο Κινηματογράφος, η Λογοτεχνία, η Τεχνολογία κ.ά. Η υιοθέτησή του έχει συνέπειες στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την εκπαίδευση ως συστατικό μέρος του πολιτισμού μας. Σημειώνονται νέα θεσμικά χαρακτηριστικά μιας «νέας» εποχής, καθώς επικρατεί η θέση ότι ο 21ος αιώνας δεν αποτελεί συνέχεια της νεοτερικότητας, αλλά σηματοδοτεί ρήξη στη συνέχεια και τη συνοχή της εποχής που ακολούθησε την παραδοσιοκρατία.

Μπορεί να είναι σωστή η θέση καθώς αναδύθηκαν και επικράτησαν «νέα» μεθοδολογικά εργαλεία για να κατανοήσουμε αυτό το «νέο μόρφωμα». Άλλωστε μια θεωρία της μετανεοτερικότητας δεν είναι απλή τροποποίηση, καθώς διαθέτει τα δικά της εννοιολογικά εργαλεία, δικό της discours. Ο μεταμοντερνισμός ως απότοκο της μετανεοτερικότητας, απαιτεί νέο τρόπο σκέψης, που περιλαμβάνει νέο τρόπο κατανόησης των ιδεών, των πεποιθήσεων και της γνώσης, δηλαδή συγκροτεί τον «νέο τρόπο σκέψης» που προαναφέραμε. Αυτός ο νέος τρόπος δεν αναφέρεται ούτε περιλαμβάνει νέο τρόπο ζωής και οργάνωσης των κοινωνικών ζητημάτων.

Στους πρόδρομους του Μεταμοντερνισμού συγκαταλέγεται ο Φρίντριχ Νίτσε (1844-1900) και ο Λούντβιχ Βιτγκενστάιν (1889-1951). Θα περιλαμβάναμε στους κατοπινούς μεταμοντερνιστές ασφαλώς τον Ζαν Φρανσουά Λυοτάρ (1924-1998) λόγω της εμβληματικής μονογραφίας του *Η μεταμοντέρνα κατάσταση* (1979)⁷⁰, τους Γάλλους φιλοσόφους και κοινωνιολόγους Ζωρζ Μπαταίγ, Ζαν Μποντριγιάρ, Ζιλ Ντελέζ, Μισέλ Φουκό, και τον

69 Η γλωσσική στροφή αναπτύχθηκε σε διαφορετική κατεύθυνση από τον μεταγενέστερο Wittgenstein και τους φιλοσόφους της κοινής γλώσσας που τον ακολούθησαν. Αν και δεν ήταν λιγότερο εχθρικοί προς τη μεταφυσική από τους θετικιστές, απέρριψαν την πρόταση ότι τα φιλοσοφικά προβλήματα μπορούν να λυθούν με τη μεταρρύθμιση και όχι με τη αποσαφήνιση της υπάρχουσας γλώσσας μας. Η γλωσσική φιλοσοφία άρχισε να φθίνει από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετά, κυρίως ως αποτέλεσμα της ανόδου του νατουραλισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, έχει επανέλθει η εννοιολογική ανάλυση και, κατά συνέπεια, ένας τύπος γλωσσικής φιλοσοφίας. Ο όρος «γλωσσική στροφή» επινοήθηκε από τον Γκούσταβ Μπέργκμαν (1906-1987), πρώην μέλος του Κύκλου της Βιέννης, και αργότερα χρησιμοποιήθηκε από τον Ρίτσαρντ Ρόρτι (1931-2007) ως τίτλος για μια ανθολογία δοκιμίων με θέμα την πιο πρόσφατη φιλοσοφική επανάσταση.

70 Jean-François Lyotard, *La condition postmoderne : Rapport sur le savoir*, Paris : Minit, 1979 (στα ελληνικά: Ζαν Φρανσουά Λυοτάρ, *Η Μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα, 1988).

Αμερικανό Ρίτσαρντ Ρόρτι⁷¹. Οι μεταμοντέρνοι διακρίνουν τον επιστημονικό από τον μη επιστημονικό (αφηγηματικό) λόγο υποδεικνύοντας μια αυθαιρεσία που επέφερε την καθιέρωση του επιστημονικού λόγου ως προνομιακού απέναντι στις άλλες μορφές αφήγησης, εφόσον μόνον αυτός μπορούσε να αξιώνει την αλήθεια και την εγκυρότητα. Υποστηρίζουν ότι ο επιστημονικός λόγος συγκαταλέγεται ως ισότιμος με τα λοιπά είδη αφήγησης, χωρίς να υπερέχει ως *περισσότερο αληθής*. Κοντολογίς, στη μεταμοντέρνα κοινωνία η γνώση γίνεται εργαλειακή, θεωρώντας ότι μαθαίνουμε, όχι απλώς για να γνωρίζουμε *διάφορα*, αλλά και για να τα αξιοποιήσουμε ως γνώση.

Ακροτελεύτιος ισχυρισμός

Ο συμπερασματικός ισχυρισμός μου σε αυτή την καταστατική εισήγηση ως προς την τελευταία περίοδο του πολιτισμού μας, τη νεωτερικότητα, *δεν αποδέχεται* τη ρήξη ή την έλλειψη συνέχειας ώστε να αναφερόμαστε στη *μετανεωτερικότητα* και να θέτουμε μάλιστα κάποιο ορόσημο.

Ωστόσο, αποδεχόμενος τον μοντερνισμό ως κίνημα και ρεύμα που περιλαμβάνεται σε αυτή την εποχή, τη νεωτερικότητα, μαζί με όλες τις καταβολάδες και τα μοσχεύματά του, που έχω αναφέρει πιο πάνω, αποδέχομαι και την ύπαρξη του μεταμοντερνισμού ως υπαρκτού ρεύματος, κινήματος και φάσης στη σύγχρονη κουλτούρα, ο οποίος αποτελεί μετεξέλιξη του μοντερνισμού, αλλά *περιλαμβάνεται* στη νεωτερικότητα και από μόνος του *δεν είναι σε θέση να αποτελέσει την αφετηρία μιας καινούργιας εποχής* που θα είναι η διάδοχη φάση του πολιτισμού, την οποία θα θέλαμε να ονομάσουμε «μετανεωτερικότητα».

Εγκάρδιες ευχαριστίες οφείλω για τις υποδείξεις τους επί του κειμένου μου στον αδελφό μου μοναχό Θεολόγο στη Μονή Ιβήρων, στον συνεργάτη μου Δρ Ανδρέα Αθανάκη, στη Ντορίτα Δαμανού και στον Δρ Πέτρο Δαμανό.

71 Οι Γάλλοι φιλόσοφοι και κοινωνιολόγοι George Bataille (1897-1962), Jean Baudrillard (1929-2007), Gilles Deleuze (1925-1975), ο Michel Foucault (1926-1984) και ο Lyotard, βέβαια, και άλλοι ίσως, αποτέλεσαν για τα αμερικανικά πανεπιστήμια ένα σύνολο που το ονόμασαν Γαλλική Σχολή (French School), χωρίς να διακρίνουν τις σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Αυτή η «Σχολή» αποτέλεσε το ένζυμο για να ευδοκιμήσουν διάφορες θεωρίες δικαιωτισμού και αφύπνισης (woke culture) που ταλανίζουν κοινωνιολογικά και πολιτικά τον δυτικό πολιτισμό προκαλώντας ακατανόητες (ή απλώς ανόητες) εννοιολογικές και επιστημολογικές συγχύσεις. Ο σημαντικός Αμερικανός φιλόσοφος του 20ού αι. Richard Rorty (1931-2007) συνδύασε τη φιλοσοφία και τη συγκριτική λογοτεχνία διαμορφώνοντας αυτό που ονομάστηκε «Νέος Πραγματισμός» ή «Νεοπραγματισμός». Η σκέψη του Ρόρτι διατυπώθηκε το 1979 στο βιβλίο *Philosophy and the Mirror of Nature* επιδιώκοντας να καθιερώσει μια νατουραλιστική προσέγγιση σε ζητήματα επιστήμης και αντικειμενικότητας, στο πρόβλημα του νου και του σώματος, και σε ανησυχίες σχετικά με τη φύση της αλήθειας και του νοήματος. Κατά την άποψη του Ρόρτι, η γλώσσα πρέπει να χρησιμοποιείται ως ένα προσαρμοστικό εργαλείο για την αντιμετώπιση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος, με σκοπό την επίτευξη ενός επιθυμητού, πραγματιστικού σκοπού. Αυτή η επιδίωξη τον κατατάσσει μάλλον στους συνηγούς του μεταμοντερνισμού.

Βιβλιογραφία

- Bourdeau, M. "Auguste Comte." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2023 Edition), edited by Edward N. Zalta and Uri Nodelman. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/comte/>
- Burch, R. "Charles Sanders Peirce." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024 Edition), edited by Edward N. Zalta and Uri Nodelman. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/peirce/>
- Carnap, R. *Der logische Aufbau der Welt*. Berlin-Schlachtensee: Weltkreis-Verlag, 1928.
- Editors of Encyclopaedia Britannica. "Semiotics." *Encyclopaedia Britannica*, 4 July 2025. <https://www.britannica.com/science/semiotics>
- Kaldellis, A. *The New Roman Empire: A History of Byzantium*. Oxford: Oxford University Press, 2024.
- Lyotard, J-F. *La condition postmoderne: Rapport sur le savoir*. Paris: Minuit, 1979. Ελληνική μετάφραση: Ζαν Φρανσουά Λυοτάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*. Μτφ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Γνώση, 1988.
- Smart, J. J. C. "Sensations and Brain Processes." *The Philosophical Review* 68, no. 2 (1959): 141–156.
- Stadler, F. "The 'Verein Ernst Mach' – What Was It Really?" In J. Blackmore (ed.), *Ernst Mach – A Deeper Look*. Boston Studies in the Philosophy of Science, vol. 143. Dordrecht: Kluwer/Springer, 1992.
- Uebel, T. "Vienna Circle." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2024 Edition). Ed. by E. N. Zalta and Uri Nodelman. <https://plato.stanford.edu/entries/vienna-circle/>
- Waismann, F. "Verifiability." *Journal of Symbolic Logic* 12, no. 3 (1947): 101.
- Zahavi, D. "Edmund Husserl." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2025 Edition). Ed. by E. N. Zalta and U. Nodelman. Forthcoming URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2025/entries/husserl/>
- Αγραφιώτης, Δ. *Νεοτερικότητα, αναπαράσταση*. Αθήνα: Ύψιλον, 1987.
- Γκίντενς, Ά. *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*. Μτφ. Γ. Μερτίκας. Αθήνα: Κριτική, 2001.
- Κοντογιώργης, Γ. *Νεοτερικότητα και πρόοδος*. Αθήνα: Κάκτος, 2001.
- Λέκκας, Π. *Το παιχνίδι με το χρόνο: Εθνικισμός και νεοτερικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- Οικονόμου, Μ. *Ο δυτικός Μεσαίωνας και η μετάβαση στη νεοτερικότητα*. Αθήνα: Εκάτη, 2014.
- Παπαϊωάννου, Κ. «Η νεοτερικότητα, τέλειος αντίποδας του ελληνικού ανθρωπισμού». *Anaglypho* (ιστολόγιο), 8 Ιουλίου 2012. <http://anaglypho.blogspot.gr/2012/07/blog-post.html>.
- Πεχλιβάνος, Μ. «Οι εποχές της αισθητικής νεοτερικότητας στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ονομάτων επίσκεψις». Στο *Η νεοτερικότητα στη νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική του 19ου και 20ού αιώνα: Πρακτικά της 1β΄ επιστημονικής συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών αφιερωμένης στη μνήμη της Σοφίας Σκοπετέα*, 65–78. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, 2010.
- Ρομιγί, Ζ. ντε. *Η νεοτερικότητα του Ευριπίδη*. Μτφ. Α. Στασινοπούλου-Σκιαδά. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1997.
- Τζιόβας, Δ. *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα: Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*. Αθήνα: Πόλις, 2001.

